

Aranyul – magyarul

Aranyul – magyarul

A Variológiai Kutatócsoport
Arany János-szimpoziumának tanulmányai

Szerkesztette:
Lőrincz Julianna – Lőrincz Gábor – Simon Szabolcs

Selye János Egyetem
Komárom
2018

Szerkesztők:
Lőrincz Julianna
Lőrincz Gábor
Simon Szabolcs

Szakmai lektorok:
Domonkosi Ágnes
Pethő József

A kiadvány az Emberi Erőforrások Minisztériuma és
a PRO SELYE UNIVERZITAS n.o. támogatásával készült.

ISBN 978-80-8122-240-5

Barabás Miklós: Arany János portréja

Tartalomjegyzék

Előszó	9
Vörös Ottó: Arany János nyelvezete	10
Simon Szabolcs: Arany János és a modern magyar nemzeti nyelv. A magyar standard szerepe és a szlovákiai magyar nyelvi tervezés	16
Fűzfa Balázs: Arany János, a „nyelvrontó”	27
Lőrincz Julianna: Arany János archaizmusai és népies kifejezései a fordításokban	38
Lőrincz Gábor: Az írói szótárak hasznáról és alkalmazhatóságáról az anyanyelvoktatásban, különös tekintettel az Arany-szótárra	71
Zhrnutie	95
Summary	98

ELŐSZÓ

A Selye János Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén működő Variológiai Kutatócsoport Arany János születésének bicentenáriuma alkalmából 2017. november 10-én szimpóziumot rendezett. A szimpóziumon a kutatócsoport tagjai, Lőrincz Julianna, Lőrincz Gábor, Simon Szabolcs, Vörös Ottó, valamint Fűzfa Balázs vendégelőadó vettek részt Arany nyelv- és stílus-teremtő és -újító munkásságát, a korabeli és a mai sztenderd aktuális kérdéseit, a nyelvi tervezést elemző tartalmú előadásokkal. Jelen kötetben a szimpóziumon elhangzott előadások írott változatát adjuk közre.

A tanulmányok egy része Arany János nyelv- és stílusújító munkájának eredményeit, valamint a magyar nyelv kodifikációjában játszott meghatározó szerepét mutatja be, de a magyar nyelvi sztenderd mellett a szlovákiai magyar standard kialakulásáról, annak mai helyzetéről, a szlovákiai magyar nyelvi tervezés aktuális kérdéseiről is olvashatunk a kötetben. Arany „nyelvrontó” tevékenysége többek között a költő modernségét is mutatja, amellyel ma is fontos szerepe van a magyar irodalmi kánonban.

A költő születésének 200. évfordulójára megjelent, Arany János költői szókincsét bemutató szótár kapcsán az írói szótáraknak az iskolai anyanyelvi nevelésben betöltött szerepéről készült dolgozat jól alkalmazható az anyanyelv-oktatásban.

A költői szövegek fordíthatóságát, valamint Arany János népies és régies elemeinek fordításait elemző dolgozat bepillantást enged a műfordítási folyamat, valamint a műfordítás-kritika rejtelmeibe.

Azzal a reménnyel bocsátjuk útjára a kötetet, hogy hasznos segédanyagot adhatunk az Arany nyelvmegőrző, -teremtő tevékenysége, a magyar nyelvi sztenderd, az írói szótárak, a költői szövegek fordíthatósága, valamint az anyanyelvi kultúra iránt érdeklődő kutatók, tanárok, doktoranduszok, egyetemi hallgatók kezébe.

Komárom, 2018. április

A szerkesztők

Vörös Ottó

a Selye János Egyetem
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének
nyugalmazott docense

ARANY JÁNOS NYELVEZETE

1. Arany János nyelvének kutatottsága

1.1. Sokan mondják, hogy ma már Arany Jánosról nehéz újat mondani. A 200. évforduló mégis arra kötelez bennünket, hogy végiggondoljuk, ki nekünk Arany János, és ezzel karban tartsuk emlékezetünket, mert a felejtés nagy ellenfél. Reisinger János most (2017) megjelent könyvének előszavában erről így ír: „... beköszöntött születésének 200. évfordulója. Ez mindazokat számadásra készíti, akik életük jó néhány évtizedét vele együtt töltötték. Többen és többször leírták már, hogy a magyar kultúrához tartozni nagyrészt annyit jelent, mint Arany János nyelvét, gondolkodását és műveit megismerni. Természetesen vannak mellette nagy költőink: igen gazdagok vagyunk ebben a virágoskertben. De valahogy a legszebb rózsabokor, a legpompásabb és legillatosabb virág mégiscsak az ő hozzáállása az élethez és a költészethez – úgy nyújt reményt, hogy egy percig sem takarja el a keserves küzdelmet, az érte hozott fáradtságokat, az életnek egy magasabb szintű megélésében rejülő szenvedéseket” (Reisinger 2017: 6).

1.2. Hogy miért kell újra és újra elővenni Arany János életművét, ahhoz a fenti érzelmi hozzáálláson kívül az alábbi indokokat is fel kell sorolnunk:

A *Toldi* 1879 óta máig kötelező tananyag a magyar tannyelvű közoktatásban, ezért nyelvezete nem tudott elavulni akkor sem, ha egyes elemeire az archaikus jelzőt kell használni. Nem a nyelv vált archaikussá, hanem az Arany korában az emberi közösséget természetesen körülvevő tárgyfogalmak cserélődtek ki a gazdasági-technikai fejlődés következtében. Ma már nem az úri hintó veri

be sárral a járókelőt, a természet átalakulása, átalakítása miatt nem találkozunk nádi farkassal (aransakállal), a bikát nem lábon hajtják a vágóhídra. Egyáltalán a nyelvi közösség, amely az irodalom befogadója, sokkal messzebbre került az élő természettől, mint korábban volt, ezért több magyarázandó szó van ma a tanulók elé kerülő szövegekben, de nem a szöveg nyelve avult el. A régiesnek tűnő kifejezések, szavak tanórai magyarázata nyelvi hiányt pótló ismeretekkel gazdagítja a tanulókat. Ehhez csak egy példát nézzünk! A *Walesi bárdok*ban a mai tanulónak furcsának tűnik a „*nézni is tereh*” sor. Bár ezt a szótövet ragozatlan alakban már a nyelvjárások sem őrzik (vö. palóc *tere*, őrségi *terü*), a köznyelvi *terhek*, *terhet* toldalékos tövek magyarázatára felhasználhatjuk, bővítve ezzel a tanulók nyelvtörténeti ismereteit. Azok a szövegek, amelyeket a tananyagba kerülés óta nemzedékek memoriterként megtanulva halálukig emlékezetükben őriztek, a nyelvi mindennapok részévé, de legalábbis mintájává váltak. Ezért biztos állíthatjuk, hogy Arany tanított műveinek, de legfőképpen a *Toldi*nak, azok nyelvi megformáltságának van szerepe abban, hogy milyen a mai magyar köznyelviség. Ha meg nem olyan, mint amilyennek szeretnénk, akkor ez annak a jele, hogy távolodunk az aranyi hagyománytól.

2. Mint bevezetőmben érzékeltettem, Arany János nyelvének gazdag nyelvézeti irodalma van. A forrásokat kutatva 111 olyan tételt találtam, amely a jelzett témával foglalkozik. Ebből csak néhányat emelek ki, amelyek részben évfordulókhoz kötődnek, részben pedig az életmű egészét veszik számba legalább egy átfogó nyelvi egység, jelenség vonatkozásában. Ezek közül kiemelkedik Beke Ödön, aki 1948 és 1952 között 17 tanulmányt tesz közzé a Magyar Nyelvben és a Magyar Nyelvőrben. Közülük itt két témakört emelek ki, amelyekben a szerző Arany stílusának a népnyelvbe ágyazottságát kutatja, és bár nem mondja, de bizonyítja is. Legfőbb bizonyítékai az Aranynál még zömmel tájnyelvinek minősíthető szavak, szókapcsolatok, szállóigék, közmondások. A példából kitűnik, hogy ez utóbbiak jelentős része talán éppen Aranynak is köszönhetően a választékos kifejező beszédstílus elemévé vált. A tájszavaknak minősített kifejezéseket Beke kiemeli, és szükség szerint magyarázza. Példáim tőle valók. (*Nyr* 72. évf. 244–50, 73. évf. 22–25., 74. évf. 295–96., 415., 457.). A *Toldi* előhangjában előforduló „*tors*” szót már magyarázandónak véli, de éppen ez utal arra, hogy tájszónak tekinti, részben tájnyelvisnek tűnő ma-

gyarázattal: „A tors vagy *torzs* ma is él; valamint a learatott „élet” földben maradt szára tarló, talló néven, éppoly ismeretes a kaszált fűé vagy levágott nádé a torzs néven” (Nyr 74: 457). Magyarázza még a *Toldi*ból a „*rengő*” ’hátas, karos fapad’ jelentését, a „*föld*” ’padló, a ház talaja’, az „*elrejtezik*” ’tetszhalott’, a „*felmarkolta*” ’világra segítette’ jelentését. Az viszont Beke (2017) tévedése, hogy a „*fok*” szónak ’vízfolyás’ jelentést ad meg. Ez ugyanis nem általában vízfolyás, hanem a folyómeder sajátos térszínformájú része. Inkább halászati szakszónak tekinthető. Ezek némelyikével Arany frazeológiai típusú stilisztikai fordulatot alkot: „*elébe önti lelkét, nincs hő lelkének hová fordulnia.*” (Toldi II.)

3. Arany műveiben sajátos hangulatot teremt a már korábban is említett frazeológia. Alkalmazása gyakran a nyelvi humor eszköze, máskor szemléletessé teszi a mondanivalót. Ha azt akarnánk számba venni, Arany milyen forrásból merített, nem volna könnyű dolgunk, mert van olyan köztük, amit bizonyára tanulmányai során ismert meg. A *Jóka ördögében* olvassuk: „*Kétszer a piacon nem volt semmi átka, / Mióta az anyja a nyelvét felvágta.*” A *felvágta a nyelvét* kifejezés már Arisztophanésznel megtalálható. Másoknak magyar irodalmi előmenyei vannak, vagy párhuzamosan szerepelnek kortársak műveiben. Ugyancsak a *Jóka ördögében* találjuk: „*Mit ma elvégezhetsz, ne halaszd holnapra!*” A *Czuczor–Fogarasi-szótárban* is megtaláljuk. „*Érti a hat-vágást Judit asszony nyelvvel!*” A fordulatot Petőfi is használja. „*Légynék sem ártott, mióta kétágú.*” Olvashatjuk Csűry *Szamosháti szótárában* is. A frazeológiai nyelvi fordulatok zöme azonban nem vezethető vissza ismert forrásra annak ellenére, hogy szinte kivétel nélkül fellelhetők későbbi gyűjteményekben. Ennek alapján feltételezhetjük, hogy Arany maga is a nép ajkáról gyűjtötte ezeket. A *Rózsa és Ibolyában* olvassuk: „*Csak úgy víz nélkül mosta fejét.*” Ezt későbbi források Szalontán felgyűjtötték. Feltételezhetjük, hogy e stíluseszközének legjelentősebb része a korabeli népnyelvben gyökerezik, de az ilyen elemek továbbélésében már az aranyi életműnek is szerepe volt. Talán nem túlzok, ha azt mondom, hogy nyelvünk az alábbi, Aranytól is idézhető fordulatok nélkül sokkal szegényebb lenne kifejezőeszközökben: „*tengerbe a vizet hordhatna csak, Deákné vászna, böjti boszorkány, ebharmincadra kerítik, olyan bordában szőtték* (Az elveszett alkotmány); *ember a talpán, legény a talpán, veszett fejsze nyele, könnyű Katót/ Katát táncba vinni/vezetni, maga sátralháza előtt söpör, kirug a hámfából* (Rózsa

és Ibolya); *Hübelé Balázs érdeme volt a mindenbe kapás, bekukkant Istók Debrecenbe, vár a sült galambra* (Bolond Istók); *állja a sarat, hol töri a bakancs, beszél a süketnek, képzeletnek adja magát, minden számára a maga terbét érzi, ebrudon kivet* (Nagyidai cigányok). A magyar nyelvi kultúrában gyökerező frazeológiával még a műfordításokban is találkozhatunk.

4. A bicentenárium tiszteletére az életmű felé való fordulás mellett újabb kutatások publikálása is tapasztalható. Most jelent meg Beke József nagy teljesítményű munkája, Arany János költői nyelvének szótára I–II. A Magyar Nyelv 113. évfolyama 4. számában publikált Beke József: Archaikus elemek Arany János költői nyelvében, Láng István: Kétszeres tiszteletadás. A madárvilág Arany János költészetében, Lócsei Gabriella Arany János, a műfordító (2017a), Lócsei Gabriella: Archaikus elemek Arany János költői nyelvében (2017b), Balázs Géza: Arany János szókincse, költői szótára című tanulmányok bizonyítják, hogy még ma is lehet újat mondani a 200 éve született költőről.

5. Nyelvünk korszakváltása és Arany

Azt a nyelvtörténeti korszakot, amelybe Arany János beleszületett, „a nyelvújítás korának” mondja tudománytörténetünk. A művelődéstörténeti korszakolás azonban más szempontokat is figyelembe vesz, ezért a nyelvi eszközökkel kifejezett művészeti irányzatok, amelyeknek nyelvi–stilisztikai leképeződését megtaláljuk a korban született szépirodalmi művekben, befolyásolják az irodalom aktuális nyelvi választékát. Arany munkásságának szellemtörténeti előzménye a klasszicizmus. Főként nemesi költők művelték. Tanultságukra építve költői képeiket mitológiai párhuzamok, mitológiai nevek jellemezték. Berzsenyi még Scyllákat, Carybdiseket emleget, a magyarokra ádáz Erynnis feneke-dik, az őszi kertben nincs rózsás labirint. Ez a klasszikus múltat idézi.

Arany kora a romantika, a nemzeti múlt iránti kíváncsiság. Felvetődik, azonban a kérdés, hogy milyen néprétegeket érint a nemzeti ébredés. Az állam lakossága (nem polgársága) a nem egészen magyar főnemességből, parlagias alsóbb nemességből, nem egészen magyar városi iparosságból és különböző nyelvi tömbökben élő parasztságból állt. Ebbe született bele Arany János, itt kellett

meghatározni magát a kismemesség és a parasztság határán. Így is mutatkozik be Petőfinék: „*Kérded, ki vagyok? Egy népi sarjadék, ki törzsemnek élek, érette, általa, s ha dalra fakadék, otthon leli magát ajakimon dala.*” Ez határozza meg költői nyelvét és magatartását is. A tölgyek alatt ezt nekünk is elmeséli. Bár 20 évig élt Pesten, azért nem lett soha „pesti ember”, mindig haza vágyott Szalon-tára. Talán az akadémikus társak be sem fogadták egészen. Ezért fakadhatott ki egyszer így Juliska asszony: „Ezeknek te csak paraszt maradsz”.

6. Arany és a nyelvújítás

A kérdésben volt olyan vélemény, hogy költészetének Petőfivel egyetemben a nyelvújítás eredményeinek közkinccsé tételében volt szerepe. Bizonyára ebben is van igazság, bár nem nagyon kutatták a pályát ilyen szempontból. Az azonban tény, hogy a történelmi tárgyú műveihez régi neveket kutatott fel, ez maga is nyelvújító tevékenység. Új nevet alkotott régi mintára (*Gyöngyvér*), szóalkotással próbálkozott (*mondacs*). Mint titkár, főtitkár és szerkesztő jelentős részt vállalt az írott nyelv standardizálásában. Az akadémiai helyesírás gondozása feladata volt, ami folyamatos munkát igényelt, ahogy felértékelődött a magyar nyelv szerepe az ipari, társadalmi és tudományos fejlődés közvetítésében.

7. Felvetődhet végül, hogy mi legyen Arany János gondolati és nyelvi hagyatékával a 21. század iskolájában. Valóban terheli a ma gyerekét szellemileg, ha Arany (vagy más) kimunkált művészi szövegeiből „betárol” a memóriájába, amit szükség esetén elővehet, ha kész mintára van szüksége? Szerintem Arany életművének ismerete nélkül pótolhatatlan lenne a hiány nyelvi-kulturális közösségünkben. Az általa írt szöveg és az abban közvetített emberi tartalom nem változik. A hozzá vezető út, módszer viszont változhat, ahogy a technika fejlődése kínálja. De ne feledjük el, hogy az irodalmi szöveg nem helyettesíthető mással. A képiség egy másik művészeti ág eszköztárának alapvető eleme. Az irodalmi élménynek csak segítője lehet, nem helyettesítője.

Irodalom

- Balázs Géza 2017. Arany János szókinccse, költői szótára. *Honismeret* 45. évf. 2. sz. 60–64.
- Beke Ödön 1948. Szólások Arany János műveiben. *Nyr* 72. évf. 44–50.
- Beke Ödön 1949. Szólások Arany János műveiben. *Nyr* 73. évf. 22–25.
- Beke Ödön 1950. Arany János nyelvéhez. *Nyr* 74. évf. 295–96, 415.
- Beke József 2017. *Archaikus elemek Arany János költői nyelvében*.
<http://www.forrasfolyoirat.hu/1703/beke.pdf> (letöltve: 2017. nov. 2.)
- Beke József 2017. *Arany-szótár. Arany János költői nyelvének szókészlete I–III*. Szerkesztette: Balázs Géza. Anyanyelvpolók Szövetsége – Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága – *Inter Kft. Budapest*.
- Láng István 2017. *Kétszeres tiszteletadás. A madárvilág Arany János költészetében*. In: *Pontulus Hungaricus*. XXI. évfolyam 2. szám, 2017. február
<http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/rovatok/hidverok/lang-istvan-arany-janos.html> (letöltve: 2017. december 10.)
- Lőcsei Gabriella 2017a. Arany János, a műfordító. A magyar szöveg még költőbb... *Élet és tudomány* 72. évf. 17. sz. 521–23.
- Lőcsei Gabriella 2017b. Archaikus elemek Arany János költői nyelvében. *Forrás: szépirodalmi, szociográfiai, művészeti folyóirat*. 49. évf. 3. sz. 39–80.
- Reisinger János 2017. *Ki nekünk Arany János?* Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Oltalom Alapítvány. Zenta–Budakalász.

Simon Szabolcs

Selye János Egyetem
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

ARANY JÁNOS ÉS A MODERN MAGYAR NEMZETI NYELV

A magyar standard szerepe és a szlovákiai magyar nyelvi tervezés

Az alábbi írás néhány adalékot tartalmaz Arany János életéből, foglalkozik a szellemi nagyság szerepével a modern magyar nemzeti nyelv kialakításában. A tanulmány további része kitér a jelen nyelvi helyzetre, a magyar standard funkciójára, jelentőségére napjainkban, végül a szlovákiai magyar nyelvi tervezés, nyelvvalakítés egyes kérdéseire.

Arany János szerepe a modern magyar nemzeti nyelv kialakításában

Arany Jánosnak a modern magyar nemzeti nyelv kialakításában elvitathatatlan szerepe van. Írásművészetének kibontakozása és kiteljesedése egybeesik a magyar nyelv egy jelentős korszakával, a nyelvújítás időszakával, pontosabban annak azzal a részével, amikor a nyelvbővítés szakasza már alkonyodóban volt, és elérkezett az ideje a szelekció etapjának. Ekkor a fő feladat már az volt, hogy a) az újonnan keletkezett nyelvi egységek közül szelektálódjanak azok, amelyek valamilyen okból nem bizonyultak alkalmasnak a nyelv bővítésére, b) egyben meginduljon egyfajta differenciáció is; azaz a különféle stílusrétegek, szaknyelvek, szakterminológiák kialakítása, bővítése, kultiválása az újonnan keletkezett

nyelvi egységek elterjesztésével. E stílusrétegek között – a standard mellett – természetesen jelentős helyet foglalt el a szépirodalom nyelve is.

Arany ebben a folyamatban, vagyis a modernizált, „europaizált” magyar nemzeti nyelv alkalmazásában, megteremtésében, ill. az innovált kód stabilizálásában és differenciálásában töltött be iránymutató szerepet. Bátran merített a nyelvjárásokból, ahogyan az újonnan keletkezett nyelvi elemekből is. Igazi nyelvteremtővé vált azzal, ahogy a nyelvben rejlő lehetőségeket kihasználva „teremtette”¹ a modern magyar szépírói stílust (népies elbeszélő művészet), főleg késő kori költészetében. Az a nyelv, amelyet írásművészetével maga is standardizált a következő időszakban, Ady és a Nyugatosok megjelenéséig legalábbis, etalon lett. „A 19. század második felének magyar művelődéstörténetében a szépirodalomnak, az íróknak és a nyelvváltozatoknak a viszonyrendszerét vizsgáló értelmezéseiben is Arany János a fő tájékozódási pont. A summázó megállapítások többnyire azt mondják, hogy a nemzeti irodalom és így az irodalmi nyelv Arany János személyében és munkásságában teljesül ki végképp” (Tolcsvai Nagy 2004: 57).

Arany nyelvhasználatát, írásművészetének kialakulását, egyben nyelvalkító, nyelvteremtő erejét Tolcsvai Nagy Gábor lényegretörően a következőképpen összegzi:

Nyelvhasználata igen változatos volt, korszakonként lényegében új költői nyelvet alkotott. A régi és archaikus elemek sokasága, a népies stílus mellett (után) az 1850-es évek lírai termésében (*Évek, ti még jövőendő évek, Kertben, Mint egy alélt vándor, Balzsamcsepp, A lejtőn, Az örök zsidó, Rendületlenül*) tárgyiasabb hangnemet megütve, letisztultabb, szten-derdizáló, pontosító nyelvet dolgoz ki, s ez a változat utólag közelállónak tűnik a 20. századi magyar grammatikák által kodifikált irodalmi és köznyelvhez. Kései korszaka ismét újabb nyelvi formákat mutat. Arany azonban mindezt nem a központi nyelvi norma erősítésére hozta lét-

¹ „Más megközelítésben így értelmezi Arany nyelvfelfogását Németh G. Béla is: »Lírájának nyelve, stílusa a legjellegzetesebben „alkotott” nyelv és stílus. Tudósként földértett ősi törvények, nyelvi lehetőségek világlanak föl, és hatnak lírája nyelvében, melyet csillagmértőldék választanak el a népies közvetlenségtől. Ez az Arany-portré belső fejlődésrajzon mutatja be a költő egyensúlykeresését, a megfelelni vágyás és a szuverenitását kereső östehetség tudatának »stílusoptimizmusát«” (Tolcsvai 2004: 59).

re és alkalmazta, hanem stilisztikai és pragmatikai szempontok tudatos érvényesítésével: ez a nyelv volt adekvát lírai törekvéseivel. Nagy nyelvi ereje talán akarata ellenére is – hatott általában a mintajellegű norma (sztenderd) kialakulására és kialakítására, részben Szarvasék ellenében, de egyben annak lebontásában is részes volt. Ő maga tudta és ki is fejtette több helyütt, hogy a nyelv változik, mert a nyelvet beszéljük, írjuk és megértjük... (Tolcsvai Nagy 2004: 59).

Bárczi Géza szerint „... a *Nyelvőr* túlságosan merev ítéletei, kárhozzátásai egyes már közhasználatúvá vált szavak kiirtására irányuló törekvései, s nem utolsó sorban stílusbírálatai az írók közül is többeket a mozgalom ellen hangoltak. Tudjuk, hogy Arany János sem értett mindig egyet a *Nyelvőrrel*, példányait erősen kritizáló széljegyzetekkel látta el, s úgy vélte, hogy »nyelvész urak jobban tudják«, mi a helyes és jó, de a költő »jobban érzi« (Bárczi 1996: 355).

A nyelv térségünkben nemzeti ügy, a nemzetté válás eszköze. Jól példázza ezt a szlovák nyelv története is. Ludovít Štúr és társai a szlovák irodalmi nyelv (*spisovný jazyk*) kodifikálásával nagyban elősegítették a nemzeti öntudatra ébredést, egyben a nemzetegyesítés eszméjének kiteljesedését is. Vagyis a nyelvi modernizáció sikeres végrehajtásával a társadalmi modernizációt is sikeresen támogatták (vö. Simon 2011).

Által, hogy Arany nyelvteremtőként szolgálta nemzeti nyelvünk ügyét, támogatta a modern nemzetté válásunk ügyét is. Evidencia, hogy nyelv és társadalom egymást feltételező tényezők. A modern nyelv kialakulását szükségképpen mélyrehatóbb társadalmi átalakulás feltételezi, ill. a jelentősebb társadalmi átalakulás lecsapódik a nyelvben is, különösen annak szókészletében. A szókészlet a szeizmográf érzékenységevel reagál a társadalmi változásokra. A 19. század második felében Magyarország a polgárisodás kialakulásának időszakát élte; s ez a folyamat elvonatkozhatatlan a nyelvi modernizációtól. Arany János ezt kiváló érzéssel fedezte fel, csakúgy, mint a polgárosodással együtt járó váltságokat, társadalmi és személyes drámákat is (vö. *Hídavatás*). Köztudomású, hogy a dráma, a lélekrajz mestere (*Szondi két apródja; A walesi bárdok, Ágnes asszony*), ugyanakkor ezen írásnak nem tárgya munkássága filozófiai-erkölcsi, illetőleg poétikai vetületeinek boncolgatása².

² „Arany kiválóan ismerte az egyedi irodalmi mű nyelvalakító tényezőit: a műfajt, a témát, a mű

Mutatis mutandis, Arany írásművészetében mesterien ötvözte az ún. népnyelvet az urbanizálódó-polgáriasodó köznyelvvvel, ezzel bizonyította azt, hogy a magyar – hasonlóan más nyelvekhez – rugalmas kommunikációs eszköz valamennyi kommunikációs funkció betöltésére. A nyelvújítás (vö. Fábíán 1984: 74), nyelvi funkcióbővülés az adott időszakban Aranyynak kedvezhetett³, még akkor is, ha a forradalom és szabadságharc veresége nem teremtett az alkotás-hoz kedvező körülményeket, nem kedvezett népies realista stílustörekvéseinek, művészi attitűdjének sem (*Epilógus*).

Arany a szabadságharcban mint nemzetőr vett részt, és (Vas Gerebennel) a *Nép Barátja* c. lapot szerkesztette. Ismeretes szerepvállalása a madáchi mű, *Az ember tragédiája* végső szövegváltozatának kialakításában. Mai szemmel azt mondhatjuk, bizonyos stiláris változtatásokat javasolt Madáchnak, ezzel emelte a mű esztétikai értékét. Madách Imre Arany útmutatásai alapján korrigálta *Az ember tragédiája* c. művének nyelvhelyességi, verstani fogyatékoságait, ezáltal a mű megszabadult több agrammatikus formától, inadekvát archaizmustól és tájszótól (vö. Nagy 1994: 8). Úttörő jelentőségű tanulmányokat írt verselésünkről is (*A magyar nemzeti versidomról*).

A szabadságharc leverését követő csüggedés nehéz hónapjaiban Arany a fordításba menekült. Shakespeare- és Arisztophanész-fordításai egyik legjobb műfordítónkká avatják. E művek is tanúskodnak hatalmas nyelvi tehetségéről. Shakespeare három darabját fordította le (*Hamlet, János király, Szentiván-éji álom*). Irodalomtörténeti lexikonaink tanúsága szerint hűség, hangulat, és nyelvi szépség tekintetében kevés irodalom mutathat fel hasonló fordítást. Fordított németből, angoltól és latinból is.

Arany János köztudottan valódi nyelvtehetség volt, azt azonban kevesen tudják, hogy törökül is tanult! Az iskolai latin, a görög és héber után tizenhét

szerkezetét. Tanulmányaiban, azok alkalmi megjegyzéseiben korszerű szöveg- és mondatközpontú poétikát és stilisztikát fogalmazott meg. Bár a magyar nyelv adekvát megjelenési formáját ő is a népnyelvben és a ráépített nyelvtenban látta, (nem véletlenül épített e nézetre Simonyi Zsigmond és Horváth János), Szarvasék dogmatikus túlzásait nem tudta elfogadni” (Tolcsvai Nagy 2004: 59).

³ „Arany művei azonban – főképp verses epikája – a század második felében a sztenderd kiterjesztésének mintaműveivé váltak, akár így kívánta azt a Toldi költője, akár nem (Gyulai és más kritikusok, nyelvészek szerepe meghatározó volt ebben). Nyelvészeti tárgyú írásai szintén kodifikációs jellegükkel hatottak, nem pusztán leíróak, hanem részben előíróak is” (Tolcsvai Nagy 2004: 33).

évesen a némettel és franciával foglalkozik, huszonöt éves korában már Shakespeare-rel birkózik; nagykőrösi tanárságának éveiben megtanul olaszul; szalon-tai tanársága idején a spanyollal ismerkedik, majd a budapesti kezdeti évek alatt, az 1860-as években török nyelvtant is forgat (vö. Tasnádi 2017). Miután 1860-ban a Kisfaludy Társaság igazgatója lett és Pestre költözött, előbb a *Szépirodalmi Figyelő*, majd a *Koszorú* című folyóiratokat szerkesztette. 1865-től 1879-ig az Akadémia titkára, majd főtitkára volt.

2. A jelen nyelvi helyzet. A standard funkciói, jelentősége ma. A magyar nyelv az EU-ban

A továbbiakban Kiss Jenő (Kiss 2004) egyik igen figyelemreméltó tanulmányának gondolatmenetét követjük, amely dolgozatában a standard jelentőségéről értekezik a jelen nyelvi, politikai helyzet és az Európai Unió viszonylatában.

Az Európai Unió a kis nyelvek és kultúrák fennmaradását és támogatását szorgalmazza, megőrzendő értéknek tartván őket. Ebben az összefüggésben említendő, hogy a kisebbségi közösségek tagjainak gyakorta kell olyan – például anyanyelvük használatával kapcsolatos – korlátozottsággal szembenéznük, amely a többségi társadalom tagjait nem sújtja. (Általában azt mondhatjuk: ezeket a problémákat a többségi társadalom tagjai nem vagy kevésbé ismerik, illetőleg alábecsülik.) Az Európai Unió jogi környezete segíthet abban, hogy a kisebbségek anyanyelvmegetartó törekvéseit ne érezze a többségi társadalom ellene irányuló fenyegetésnek. Minthogy pedig a kisebbségek anyanyelvmegetartása és nemzeti identitástudata között szoros összefüggés van, az előbbit akarók természetes törekvése a nemzeti azonosságtudat megtartásának a szándéka is. Az anyaországokban a nemzeti identitás nincs veszélyben, s kérdése is ritkán merül föl, annál inkább a kisebbségek kapcsán. A magyarság számára történelmi kényszer, tehát adott tény, hogy a lehetséges nemzetmodellek közül – (tudniillik államnemzeti, állampolgár-nemzeti vagy kultúr-nemzeti) – az utóbbi a jellemző. Ebben kell tehát gondolkodnia és cselekednie, nem feledve, hogy ebben a modellben az anyanyelvnek kitüntetett szerep jut.

A szabad mozgás biztosítása, a gazdasági és kulturális mobilitás növekedése,

a nyelvi kapcsolattartásnak a korábbiakhoz képest elképzelhetetlen lehetőségei bárkit bárhol bekapcsolhatnak az anyanyelvi nyelvhasználat vérkeringésébe. Ez pedig a nemzeti egység tudatának és érzésének erősödését hozhatja magával, egyszersmind nyelvmegtartó erő is. Az Unióban távolra is lehetőséggé válhat, hogy „a több országban használt anyanyelvek összegződjenek (akár többségi, akár kisebbségi nyelvről van szó)” (Szépe 2001: 75). Mit jelentene ez? Azt, hogy a magyar nyelv súlya például kb. 30%-kal növekedhetne az európai nyelvek között (uo.). S ami a magyar – magyar nyelvi kommunikációt illeti?

A nyelvi szétfejlődés esélyeit a már említett nyelvi kapcsolattartási lehetőségek bizonyosan csökkentik, egyszersmind pedig növelik a közmagyar elterjedését. Előre pontosan nem látható, de nyelvi szempontból is fontos az a migráció, amely a munkaerő szabad, egyszersmind gazdasági kényszerből következő mozgásának a következménye. Kiss Jenő Szegedy-Maszák Mihályt idézve 2004-ben még esetlegességként írta le azt, ami mára ténykérdéssé vált: „A gazdaság egységesülése afféle új népvándorlással is együtt járhat. Francia- vagy Németország jellegét máris döntően megváltoztatta az ott élő arab, illetve török közösség, és Hollandia, sőt még Anglia arculatán is módosítottak a bevándorlók. Az Európai Közösség kibővítése előre nem látható változásokkal járhat. A múltban a legtöbb ember egy bizonyos nyelvi közösségben nevelkedett, és később fordításra kényszerült, valahányszor másik nyelvi közösséggel találkozott. A jövőben egyre többen érezhetik magukat *out of place*, azaz nyelvközi állapotban ..., a nyelvet igen tágra, művelődési hagyományként, közösségi emlékezetként értelmezve” (Szegedy-Maszák 2004: 827, idézi Kiss Jenő 2004).

Magyarországon már évek óta több ezren dolgoznak főként ukrainai és romániai magyarok. Ennek a magyar nyelvhasználat szempontjából pozitív és negatív hatása egyaránt van. Ugyanis a kivándorlással szűkülnek egyfelől az anyanyelvi kapcsolatok lehetőségei a magyar kisebbségek körében (tehát például Erdélyben és a Vajdaságban, ahol az elvándorlás nagy mértékű), másfelől azonban növekszik a közmagyar nyelv aktív ismerete és használata az ő körükben is (s ez a magyar nyelvi szétfejlődés ellenében hat). A kisebbségek dolgában az anyaország, illetőleg a politikai pártok és a mindenkori kormányzat tudatában kell hogy legyen felelősségének. Idézzük emlékezetünkbe Benkő Samunak a rendszerváltoztatás idején írt szavait: „Egy gazdaságilag megerősödött, morálisan megtisztult, az egyetemes kultúra területén élvonalbeli szerepet betöltő

Magyarország nagy hatással lesz a határokon kívüli magyarságra is, feltétlenül elő fogja segíteni a megmaradásunkat, nyelvi és kulturális kötődésünket. Ezt a morális kisugárzó erőt várjuk Magyarországtól” (Benkő Samu 1991:81).

Egy axióma szerint a nyelvek életét közösségeik sorsa határozza meg. Ha egy közösség a társadalmi és a nyelvi modernizációt sikeresen végrehajtja, bizonyosan megmarad nyelve is. A tudatos nyelvmegőrzés kérdése kisebbségi helyzetekben válik vagy válhat égető kérdéssé. A cél azonban itt sem elsősorban érzelmi alapú, és a legkevesbé sem muzeális dolgok fennmaradásának a biztosítása. A cél a lehetőleg teljes anyanyelvi funkcionalitás, szerepkör megtartása vagy elérése, mert az anyanyelv is csak a maga korlátozatlan szabadságában szolgálhatja maradéktalanul az emberlét kiteljesedését. A magyar nyelvközösség tagjain, elsősorban pedig értelmiségén múlik, hogy a magyarság megfelele-e a kihívásoknak, hogy tehát tud-e a megőrizve alkalmazkodás, illetőleg az alkalmazkodva megőrzés biológiai törvényét követve kellő ütemben lépést tartani a nagyvilággal, hogy tud-e élni az Európai Unió kínálta lehetőségekkel. Mert az Unió, változatlanul, kihívást és lehetőséget egyaránt jelent.

3. A szlovákiai magyar nyelvművelés, nyelvi tervezés, nyelvalakítás

A csehszlovákiai magyar nyelvművelés kezdetei az első Csehszlovák Köztársaság idejére nyúlnak vissza; rendszeres, szervezett nyelvművelés azonban nem volt abban az időszakban, csupán alkalmi megnyilvánulásoknak tekinthető figyelemzeteések, tanácsadó jellegű írások jelentek meg. Ezzel a megállapítással kezdődik Jakab István egyik tanulmánya a csehszlovákiai magyar nyelvművelésről (vö. Jakab 1976: 153). A szlovákiai magyar nyelvművelés valójában a második világháború után bontakozott ki. Fejlődését, alakulását alapvetően meghatározta az akkori történelmi, politikai, társadalmi helyzet. Ezenkívül jelentős befolyással volt rá az anyaországi nyelvszemlélet, a nyelvművelésnek az anyaországban betöltött szerepe. Ahhoz, hogy a szlovákiai magyar nyelvművelésnek az indulását, jellegét megértsük, szükségesnek tartjuk – legalább vázlatosan – visszatekinteni a kezdetekre.

Sok írás szól arról, hogy a magyar nyelvművelés, és egyáltalán, a kisebbségi magyar kulturális élet a 2. világháború után nehézkesen bontakozott ki, és fej-

lődését a politikai helyzet miképpen befolyásolta. Hivatkozhatunk arra is, hogy a magyar nyelv művelésnek Csehszlovákiában nem voltak meg a megfelelő fórumai sem. A nyelv művelés a múlt század ötvenes-hatvanas éveiben – ahogy korábban, a két háború között is – alkalmi megnyilatkozásokkal kezdődött, melyeket a szükség hozott létre (vö. Jakab 1976: 153).

Miután a magyar nyelv használatának többé-kevésbé kialakultak a feltételei, vált igazából időszerű kérdéssé, a mindennapi gyakorlati életben is megnyilvánuló elsőrendűen fontos feladattá a magyar mint kisebbségi helyzetben használt nyelv művelése. A nyelv művelés kezdetben nagyon ösztönös volt, és aránylag szűk területre korlátozódott: a szókinchasznaát problémáival küszködött, esetleg a stílusalanság kérdéseivel; a pongyolaságok ellen harcolt. Problémák elsősorban a szókinchasznaát területén jelentkeztek (vö. Jakab 1976: 154).

Nyelv művelő szempontból, ill. egyáltalán a szlovákiai magyar nyelvhasználat kérdéseivel elsősorban a hazai magyar tanszékeken (sokáig csak a pozsonyi és nyitrai) dolgozó magyar nyelvészek, nyelv művelők foglalkoztak, ill. a lapszerkesztőségekben dolgozó munkatársak. Megemlíthetjük Mayer Imre, Jakab István, Mayer Judit, Zeman László, Morvay Gábor nevét; később a nyelv művelés helyzetéről, szerepéről, feladatairól Szabómihály Gizella és Lanstyák István írtak dolgozatokat. Ugyanakkor a kezdetektől elméleti és szakmai gyakorlati segítséget magyarországi nyelvészek nyújtottak, főleg azok, akik anyaországi nyelvi lektorként hosszabb időszakra bekapcsolódtak a hazai magyar tanszékek munkájába. Kiemelhetjük Deme László munkásságát, aki a pozsonyi magyar tanszéken az 1960–1970-es években öt évig tevékenykedett. Szlovákiai magyar nyelvi tapasztalatait foglalta össze a *Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról* c. munkája (Madách, Bratislava, 1970). Említett könyvében Deme László így jellemzi a szlovákiai magyar nyelvhasználatot: „két szinten aktív, a legalsón (a családias és falusi igazgatási szinten) meg a legfelsőn (a szépirodalom és a publicisztika szintjén.) Ami közben van, az – több-kevesebb kivételt nem számítva most – nem magyar nyelven folyik” (Deme 1970: 39).

A magyar nyelv művelés addigi elveinek alapján a csehszlovákiai magyar nyelv művelés elveit először Jakab István fogalmazta meg (vö. Jakab 1976: 165–166; lásd még 1983). Ehhez egy későbbi dolgozatában a korábbi elvek jóváhagyása mellett a következőket írja: „... nyelv művelésünknek van elég gondja. Talán érthető, hogy legfontosabb alapelve ez: egy magyar nyelv van.

Bármennyire terjed is a már említett másféle nézet, mi azt valljuk: nincs szlovákiai magyar nyelv, csak esetleg a közös magyar nyelvnek szlovákiai szubstandard szintű, pontosabban nyelvjárási és regionális köznyelvi változatai vannak, és a magyarországi standard szlovákiai használatáról beszélhetünk. Ennek az elvnek a rögzítését és munkánk alapjává tételét nagyon fontosnak tartjuk, hogy nyelvünk még nagyobb arányú különfejlődését vagy éppen különfejlesztését megakadályozzuk” (Jakab 2011: 71).

Kérdés marad azonban, hogy milyen eredményeket mutathat fel a szlovákiai magyar nyelvművelés. Erről, ill. a nyelvművelésben alkalmazott módszerek hatékonyságáról csupán szubjektív véleményünk lehet. Ahogy Szabómihály Gizella megállapítja: „Sokkal nehezebb – sőt szinte lehetetlen – azonban felmérni a nyelvművelés valós hatását, eredményességét; nincsenek ugyanis objektív adataink arról, hogy az említett idő alatt milyen változások zajlottak le a szlovákiai magyarok nyelvhasználatában, s ezen belül milyen hatása volt a nyelvművelésnek” (Szabómihály 2002: 143).

A szlovákiai magyar nyelvművelésben igazi fordulatot, ahogy sok egyéb területen is, a rendszerváltozás hozott. A rendszerváltozás után a politikai akadályok megszűnésével vált lehetővé az, hogy az anyaországi nyelvészek is behatóan vizsgálják a határon túli magyarok nyelvét, nyelvhasználatát. Ekkor kerülhetett előtérbe az az elgondolás, hogy a határon túli nyelvhasználatot más elméleti keretben célszerű vizsgálni mint a nyelvművelés, megfelelőbb keretet a *nyelvi tervezés*, újabban a *nyelvi menedzselés*, a *szociolingvisztika* nyújthat. Ugyanakkor azonban az is nyilvánvalóvá vált, hogy a nyelvművelés sem maradhatott változatlan. A rendszerváltozás utáni időszakban a szlovákiai magyar nyelvészetben is dinamikus fejlődésnek indult a hazai nyelvhasználatnak az említett új elméleti keretekben való vizsgálata. Az új tudományos paradigma hamarosan konfrontálódott a nyelvműveléssel. Szabómihály Gizella erről így ír: „Meggyőződésem szerint szükséges, hogy elszakadjunk a hagyományos nyelvművelő »nyelvörkődő« szemlélettől: a magyar nyelv megtartását, funkcióinak kiterjesztést, a különfejlődés lassítását s talán megakadályozását más elméleti keretben és más módszerekkel látom megvalósíthatónak, ezért tartom fontosnak, hogy nyelvi problémáink kezelését a nyelvtervezés tágabb keretébe illesszük be” (Szabómihály 2002: 146).

Az utóbbi évtizedek legnagyobb nyelvészeti vitája épp a határon túli magyar

nyelvhasználatról bontakozott ki. A vita lefolyását a *Nyelvmentés vagy nyelvárulás. Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról* (Kontra Miklós – Saly Noémi szerk., Osiris Kiadó: Budapest, 1998) című tanulmánykötet tartalmazza. A vita lényege abban foglalható össze, hogy a nyelvművelésnek át kellene alakulnia, olyan elméleti-gyakorlati tevékenységgé, amely a kisebbségi magyar nyelvhasználat sajátosságait természetes jelenségnek tartja, s a benne előforduló, a standardtól eltérő elemeket nem „rossz” vagy „helytelen”, netán nem létező nyelvi formáknak, magyarán nem megbélyegzett nyelvi alakulatoknak, hanem a nyelvi érintkezés, a kétnyelvűség természetes következményeinek. Így a hagyományos *nyelvművelés* megnevezés mellett/helyett alkalmasabbnak bizonyul a *nyelvi menedzselés* megnevezés, tekintettel arra, hogy jobban tükrözi a nyelvi problémakezelés újfajta megközelítésének lényegét, mint a hagyományos *nyelvművelés* forma.

„[A] nyelvi menedzselés terminus használata elsősorban is a tartalmilag egyre inkább kiüresedő nyelvműveléssel szemben tűnik előnyösnek, főként több szempontúsága, valamint a nyelvi problémák (normaproblémák) szélesebb kommunikációs és társadalmi kontextusban történő beágyazása és vizsgálata miatt” (Szabómihály 2011: 560).

Az újfajta megközelítés jegyében a nyelvművelés céljait Szabómihály Gizella az alábbiakban látja:

- „a) A nyelvi különfejlődés, leszakadás (archaizálódás) lassítása, ill. megakadályozása,
- b) a Magyarországon használatos (standard) szavak, kifejezések stb. megismertetése és terjesztése,
- c) a magyar nyelv szlovákiai presztízsvesztésének megállítása, a magyar nyelvhasználat minél több szintérre való kiterjesztésével, különös tekintettel az írásbeliségre” (Szabómihály 2002: 148).

A hazai magyar nyelvhasználat kutatásában előrelépést jelentett a dunaszerdahelyi székhelyű Gramma Nyelvi Iroda megalakulása, amely intézmény 2002-től magára vállalta és végzi azokat a feladatokat is, amelyek a korábbi időszakban a nyelvművelés tevékenységköreibe tartoztak. A szlovákiai magyar nyelvi tervezés/nyelvi menedzselés egyik újabb eredménye épp a nyelvművelés új megvilágításba állítása (vö. Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Il-dikó, szerk., *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Segédkönyvek a nyelvészet

tanulmányozásához 71. Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó, Dunaszerdahely–Budapest, 2007).

A szlovákiai magyar nyelv művelés története igazolja azt a tételt, hogy a nyelvi problémák kezelése, amely terület korábban csak a nyelv művelés illetékességébe tartozott, változatlanul időszerű feladat; céljai formái, módszerei, elméleti kerete azonban nem örök érvényű és megváltoztathatatlan tényezői, hanem mindenkor hely és idő függvényében állnak.

A fentiekből megállapítható, vannak párhuzamok Arany János korának nyelvi helyzete és a jelen között. Bölcs nyelvpolitikai döntésekre és tudatos nyelv alakító tevékenységre van szüksége az egész magyar nyelv közösségnek.

Irodalom

- Bárczi Géza 1996. *A magyar nyelv életrajza*. Custos Kiadó. Budapest.
- Fábián Pál 1984. *Nyelv művelésünk évszázadai*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Kiss Jenő 2004. A magyar nyelv az Európai Unióban. In: Kulcsár Zsuzsanna (szerk.), *25 év anyanyelvünk szolgálatában*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 26–40.
- Nagy Ferenc 1994. *Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Simon Szabolcs 2011. *Adalékok a szlovák nyelv múltjából és jelenlegi hazai nyelvi helyzetéről*. In: uő. *Nyelvi tallózások*. Alkalmazott nyelvészeti tanulmányok, recenziók és ismeretterjesztő írások. Nap Kiadó. Dunaszerdahely. 11–21.
- Simon Szabolcs 2015. Gondolatok a szlovákiai magyar nyelv műveléséről. In: Balogh Ferencné (szerk.), *Lőrincze-emlékkönyv születésének 100. évfordulójára*. Eötvös Károly Megyei Könyvtár. Veszprém. 154–160.
- Tasnádi Edit 2017. Arany János török kapcsolódásairól. A Dunaszerdahelyen 2017 októberében megtartott Vámbéry-konferencián elhangzott előadás kézírata.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004. *Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében*. Áron Kiadó. Budapest.

Fűzfa Balázs

Savaria Egyetemi Központ
Irodalomtudományi Intézeti Tanszék

ARANY JÁNOS, A „NYELVRONTÓ”¹

„Jártam a jelenben, éltem a jövőben.”²

(Arany János)

„Nem magyarul írt [ti. Arany János], hanem aranyul; új nyelvet csinált magának, amely bármely konvencionális magyar nyelv szempontjából bátran hibásnak, rossznak mondható.”³

(Babits Mihály)

*„...nem a tettek rendítik meg az embert,
hanem a tettekről szóló szavak.”⁴*

(Epiktétosz)

1. Az újabb Arany-recepcióról

Az újabb szakirodalom a költőnek a korábban alig vagy egyáltalán nem preferált szövegeit is igyekszik bevonni az Arany-líra értelmezésének, különösen

¹ Dolgozatom az Arany János, a „nyelvrontó” (Szombathely, Savaria University Press, 2014) című kötetemben, hasonló felütéssel megjelent bevezető tanulmány első két részének frissített és némileg bővített változata, mely alapvetően a hipotézisét veti fel egy, a tanulmány címe szerinti nézőpontú, tervezett nagyobb munkának.

² A sor a költő *Mint egy alélt vándor...* című verséből való.

³ Babits Mihály Juhász Gyulának írott 1904-es levelét idézi Sipos (2002: 46).

⁴ Idézi Koselleck (2003: 121).

modernségének jellemzése körébe.

A XIX–XX. században a *Murány ostroma* (vö. Fésüs 2004) vagy *A csillag-hulláskor* (vö. Milbacher 2004) szövege éppen úgy – Szörényi László szavával szólva – „delfinizálódott”, azaz „tűntek el” egyes részei, mint ahogyan korábban elő sem került, s végképp nem tematizálódott az erotika és a homoszexualitás vagy a leszbikus helyzetek említése a *Szondi két apródja* (vö. Vas 1987, Nyilasy 1998, Fűzfa 2006, Milbacher 2009, Szili 2017) és a *Toldi szerelme* kapcsán⁵.

Néhány verstípus – *Hasadnak rendületlenül, Nincs már széna...*, *Formai nyűg, Évnapra* [*Nyolcvan év...*] stb. (vö. Fűzfa 2000: 272–3) – és esztétikai minőség pedig egyszerűen kifelejtődött az Arany-kánonból. (Lásd *A nagyidai cigányok* találkozását az „alantas”-sal, a „triviális”-sal, a „pórias”-sal! *A Bolond Istókból* való részletnek – a recepció „nyomása”-ra – a szöveg elé történő „paratextuálás”-ával a szerző kénytelen volt „átírni” azt egy konvencionális értelmezési és jeltartományba, vö. Milbacher 2001: 205–6, Szilasi 1996, Hódosy é.n., Odorics 2002, Szilágyi 2017: 31–41, 152–66)

Az Arany-kép újragondolásában s a modernség, sőt a posztmodernség elé való közvetlen kapcsolásában különösen jelentős szerepe volt Szili József (1996) könyvének, amely radikálisan új horizontban helyezte el a korpuszt (vö. még Fried 2001, Kappanyos é.n., Imre 2003: 40–5). A tanulmány végérvényesen bevonta az Arany-szövegeket a modern irodalomtudomány fogalomrendszerével s tematizációjával vizsgálható és vizsgálendő szövegek körébe. Továbbá kiemelte azokat a túlnyomórészt esszéisztikus, első renden a nyelvművészi s költői nagyság előtt már-már kultikusan adózó, alapvetően valóságreferenciális – a maga korában elfogadott és „kívánatos” – szövegértelmező hagyományból (Riedl Frigyes, Péterfy Jenő, Kosztolányi Dezső, Barta János, Keresztury Dezső, Szilágyi Domokos stb.).

Szili József másfelől előtérbe helyezte a mikropoétikai és anagrammatikus elemek, a konnotatív tartalmak és összefüggések, a rejtett textuális viszonyok, továbbá majdnem feledett „műfajok”, illetve poétikai elvek vizsgálatát (vö. Szili

⁵ „Az nap, egész estig, titkát meg is őrzé, / Szeretni Piroskát Örzsé alig győzé: / De mikor jókésőn nyugalomra tértek, / Panasza feltörte azt az erős kérget. / Odafutott hozzá hirtelen az ágyba, / Cseppet se törődvén, hogy a szűz hold látja; / Odafeküdt mellé; csókolta, ölelte; / Gyenge fehér vállát pirosra lehelte.” (Örzsé király iránti szublimált szerelmének kitörése irányul Piroskára – A. J., *Toldi szerelme, Ötödik ének*/22.)

1998)⁶. Olykor pedig már-már a „misztikus”-sal határos megállapításokat is tett, a szövegek mögöttes tartományait véve bonckés alá. Vagyis *Az Arany-líra posztmodernsége* alcímű kötet folytatta azt a fajta „objektív” szöveganalízist, amelyet az Arany-recepcióban – mások mellett – Baránszky-Jób László (1957, 1984) és *Az el nem ért bizonyosság* szerzői (vö. Zemlényi 1972: 90–3)⁷ kezdtek el. Dávidházi Péter témamonográfiája (1992), a balladák körében pedig Imre László (1988/2006) kezdte el alkalmazni eme elveket. Tették ezt ők is nem utolsósorban azzal a céllal a rendszerváltás idején, hogy a megelőző évtizedek elsősorban ideologisztikus alapokon nyugvó Arany-értését és a közoktatásbeli Arany-tanítást új horizontok felé tereljék. Szerették volna az Arany-lírat modern poétikai, filozófiai, lételméleti, kultúratudományi nézőpontok szerinti vizsgálódások „műveleti területé”-vé, disszeminatív kérdezési tartományává avatni.⁸

Mindezek után utóbb Nyilasy Balázs tett rá komplex kísérletet, hogy monografikus áttekintő igénnyel és készséggel az életmű egészét közös fogalomrendszer alá rendezze (Nyilasi 1998)⁹. Ez a fogalomrendszer azonban meglehetősen egyedi, csak részben tartalmaz átfedéseket Baránszky-Jób László, *Az el nem ért bizonyosság* szerzői, illetve Dávidházi Péter és Imre László rendsze-

⁶ Lásd benne különösen: Önszerkesztő és önzáró szövegstruktúrák a XIX. századi magyar lírában, 63–93; Arany-példák a tanulmányból: Tematikus szimmetria, 66–67 (a *Plevna* című vers; Az önzáró strukturálás esete, 85–86, a *Nem kell dér...* című vers).

⁷ Ismereteink szerint a kötetnek ebben a tanulmányában vetődik fel hangsúlyosan először a Baudelaire–Arany-párhuzam, illetve ennek a pusztá ötletnél komolyabb, a preszimbolizmus tételezésén nyugvó poétikai bizonyítási kísérlete; A Baudelaire–Arany-párhuzammal kapcsolatban legújabbban Lovétei Lázár László (2009: 41) jelzi, hogy Arany 1856-os *Kisebb költeményeinek* a *Fleurs du Mallal* való összehasonlítását tervezte egy nagyobb tanulmányban.

⁸ Lásd például és továbbá a filozófiai-antropológiai szemlélet felvetését Hankiss Elemér (2008: 209) részéről: „Szokássá, s már-már társasjátékká vált manapság Aranyt Baudelaire-hez hasonlítani, de ha valóban vannak baudelaire-i versei, akkor valószínűleg azok között a versei között kell keresni őket, amelyekből ez a sajátos, mélyebb tűző villódzás [ti. a mindennapi élet és a Sors közötti összevillanás – F. B.] sugárzik. Ilyen egyik legszebb kései verse a *Naturam furca expellas...* című szonett”. Lásd továbbá a legújabb témamonográfiákat, melyek egyértelműsítik és tovább szélesítik az Arany-líra és a modernség párhuzamba állításának lehetőségeit: Milbacher (2009); Kovács (2010); Tarjányi (2013); Szilágyi (2017).

⁹ Dolgozatunkban Nyilasy Balázs Arany Jánossal foglalkozó jelentős munkái közül csak e monográfiával foglalkozunk, melyben először összegződnek a szerző Arany-kutatásai az életmű egészére vonatkozóan. A későbbi években a szerző tovább bővítette munkásságát e tárgyban, ezek a vizsgálódások Nyilasy (2011, 2012) azonban már messze túlmutatnak a mi mostani tanulmányunk szűkebb érdeklődési körén.

rével. A Nyilasy-könyv indító gondolata szerint Arany „a kétirányú látás”, a „között-lét költője”, „akibe a tagadás igénye mellett az állítás igénye is eltéphetetlenül beleygőkerezett, akiben egységörző és krízisérzékítő tendenciák nagyjából egyforma erővel és arányban vannak jelen” (Nyilasy 1998: 21).

Legújabban pedig Tarjányi Eszter (2013) veszi számba az életművet nagy ívű munkájában egy izgalmas, meglehetősen eredeti szempontból, ez pedig a parodisztikus hagyomány. Szilágyi Márton pedig szintén nem monografikus szándékkal, de mégis az egész oeuvre-t áttekintve beszél a költőről, Arany társadalmi státuszváltozásait is meghatározónak tételezve.

Az alábbiakban mi magunk arra teszünk kísérletet, hogy főképpen és példaképpen az *Őszikék* mint verscsoport vázlatzerű, de általánosító érvényű jellemzésével igyekezzünk rávilágítani az Arany-poétika újszerűségére – ha tetszik: „másként való”-ságára.

2. Az *Őszikék* mint verscsoport beszédmódja

Az *Őszikék*ben Arany egyre rejtjelesebben s mégis egyre közvetlenebb módon, „leegyszerűsödött” költői eszközökkel közli a világról, emberről s korról alkotott véleményét. Olykor már nem is szavakba, hanem hangtest nélküli jelentéshordozókba, idézőjelekbe¹⁰, vesszőkbe, felkiáltójelekbe, kurziválásokba

¹⁰ Az idézőjel kiemelten fontos poétikai, jelentésépítő szerepéről lásd: Tarjányi (2007: 391); Kappanyos (2007: 400, 405). Általában pedig lásd a problematikát Miroslov Marcellinél (2011: 278–9) egyik legfontosabb későbbi szempontunk, a hangtest nélküli jelentéshordozók poétikai jelentősége és szemiozisa szempontjából is kifejtve: „Az idézőjelek itt azt jelentik, hogy bár a nyelv segítségével beszélünk a nyelvről (s a kettő gyakran egy és ugyanaz a nyelv, például a francia), mégis megőrződik az a bizonyos diszkontinuitás, amely az alsóbb szinten elválasztotta a nyelvet a világ reális tárgyaitól. Azt mondhatnánk, hogy az így alkalmazott idézőjelek a szintek differenciációját jelzik, és a kód stabilizálására és delimitációjára való törekvésről tanúskodnak, a kifejezések zárójelbe tétele pedig a kód kommunikációban betöltött szerepének tudatosításáról árulkodik. Röviden, ez nem más, mint a kódra és a kódhoz kapcsolódó funkciókra történő reflektálás megnyilvánulása. Emlékezzünk csak arra, hogy Jakobson szerint a metanyelvi kifejezések értelmező mondatok révén ellenőrzik és stabilizálják a nyelvi kódot. Ehhez most további differenciáló funkciókat tehetünk hozzá: az idézőjelek segítenek különbséget tenni a szavak és a (szavakkal jelölt) dolgok között; a között, hogy mi igaz, és mi hamis, és a között, hogy mit mond(unk) az igazságról és a nem-igazságról; a között, ami a szó tulajdonlapja szerint az enyém, és aközött, ami máshoz tartozik, vagy éppenséggel »közös« tulajdon. A legáltalánosabb

kódolja mondandóját (bővebben lásd: Fűzfa 2006).

A versbeli rejtett alakzatok jelentésteremtő erejéről szólva Szili József ekként ír említett könyvében, melyben számos példát mutat be költőnk posztmodernségéről értekezve: „...közel járunk Arany lírai vénájának lényegileg lírai karakteréhez, midőn a hangalakzatokhoz kapcsolódó, sőt belőlük kifejlő verbális asszociációkig hatolunk. Amikor is a hangalak nemcsak akármilyen, pusztán hangalakjával asszociálódó rímet hív elő, hanem mintegy *értelmez* is, s egyszersemind értelmet ad a pusztán a hangalakkal asszociált szónak vagy szavaknak, vagyis értelmet *teremt* egy olyan összefüggés számára, amelynek korábban, e nélkül az asszociáció nélkül, nem volt értelme” (Szili 1996)¹¹.

Kerényi Ferenc „rafináltan egyszerű világ” megteremtéséről beszél az *Őszi-kék* alapvető formaelveiről szólva, s egyértelműen utal arra, hogy Arany ezekben a versekben egy új poétika alapjait alkotta meg. Kerényi értelmezésének ez a főszólam: „»Tárgy künn, s te magadban«” – jellemezte a 60 éves Arany János új alkotómódszerét, amikor végre megszűntek a »mandátumos ember« külső feladatai. [...] A »nemzeti költő« helyébe a »tamburás öregúr« lépett, aki bölcs humorral, öniróniával költői játékba kezdett: a hétköznapi, esendő, idős ember szintjére látszott lefokozni a legnagyobb élő magyar poéta, a nyelv- és

nézőpontból azt mondhatjuk, hogy az idézőjelek felkészítenek bennünket a szó megjelenésére. Az ég mennydörög, az erdők zúgnak, a lovak nyerítenek – e hangok mind felkelthetik érdeklődésünket, megijeszthetnek, vagy magatartásunk megváltoztatására készítetnek, de kizárólag az idézőjelek utalnak arra, hogy itt olyan hangokról van szó, amelyeket – a szó többféle értelmében is – hallgatni kell. // Az idézőjelek – ezek a nem hivalkodó s látszólag lényegtelen díszítmények a mondat testén, ezek a tipográfiai jelek, amelyeknek nem felel meg semmiféle hang – olyan nyomok tehát, amelyeket a kód tiszteletben tartása és megőrzése feletti gondoskodás hagy maga után. A sajátot a másától elválasztó határ jelzéseiként értelmezhetőek, melyek tiszteletben tartják az idegen birtokát; egyúttal azonban lehetővé teszi a másság szavainak szabályozott kihasználását, csakúgy, mint a kölcsönvételt, a tanúságtételek átvételét, a források megcsapolását és a tekintélyekre való hivatkozást. A szöveg felületén megjelenő idézőjelek behatárolják a tulajdonosok bizonyos körét, és garantálják a beszéd szférájában működő körforgás szabályos lefolyását; ügyelnek arra, hogy ezen a területen is a magántulajdon védelmének és az érte vállalt személyes felelősségnek az elve uralkodjon. Kultúránkban a szavak idézőjelbe vételével ily módon egy olyan folyamat ismétlődik szüntelenül, amely nem csupán rögzíti a jelentéseket, megőrzi a távolságokat és megerősíti az értékeket, hanem – s ez kisebb csodának számít – lehetővé teszi a besorolt, definiált és értékelt szavak számára, hogy belépjenek a körforgásba és gyakorolják ott kommunikatív képességeiket. Amint a szavak idézőjelekbe burkolóznak, a felelősség és a védjegy elvesztésének kockázata nélkül vehetnek részt a körforgásban.”

¹¹ részletek = <http://magyar-irodalom.elte.hu/sulinet/igyjo/setup/portrek/arany/sziliaj.htm>

formavirtuóz művészi énjét is. Ugyanakkor a képzettársítások merészségével, a forma gazdagságával a szürke alaptónusból öntörvényű, rafináltan egyszerű világot varázsolt, személyes tér- és időszemlélettel... [...] A kapcsos könyvben benne rejlett a modern magyar költészet számos lehetősége, az izmusok megannyi csírája: pompás impresszionista részletek, az egyéni szimbólumalkotás kísérletei, a formatökélyre törekvő parnasszizmus magyar változata” (Kerényi 1993: 13).

Nyilasy Balázs pedig – említett monográfiájában – ekként foglalja össze az *Őszikék* lírai vonulatának lényegét, elhelyezve így a korpuszt egy még tágabb hagyományban is: „...az *Őszikék* nagy újdonsága [...] az *understatement*, [...] a költemények nagy többségét átjáró depoetizáló, deheroizáló önkicsinyítés. [...] A nagyepika teljességeképzetével küzdő, a nyílt dekonstrukcióval az afirmációs épségre utaló, az ossziáni és a görög kultúrtörténeti képzetekkel a maga személyes szituáltságát egyértelműen közössé, személyközivé tágító költő az *Őszikék* egy részében olyan beletörődő gesztussal lakja be a kudarc, a kiszorultság, a fizikai létre szorítottság, a »nyúlfarknyi remény« világát, hogy már-már feladja a költészet mint jelentős személyközi energiákat implikáló modelláció elvét” (Nyilasi 1998: 107–8)¹².

Kétségtelen tehát, hogy a modern ember – Adyra váró – életérzései remegnek ott az *Őszikék*ben, s hozzátehetjük azt is, a Nyilasy Balázs (1998: 121–2) idézte Baránszky-Jób László szavával szólva: poétikai megújulásában ennek a lírának egyik legfontosabb hozadéka a „verstesttel való közlés”¹³, illetve – a

¹² Lásd még ehhez Szigeti 2001: 262–7.

¹³ Előzményként lásd Arany „idomteltesség”-eszményét (idézi és kommentálja például Kovács Gábor: „Arany elgondolása szerint a vers költőisége a hangzásszerveződés és a gondolat megalkotásának egymásrautaltságában adott. A »ritmus« fogalma a versben nemcsak az ismétlődő hangformát, hanem az ismétlődő szekvenciákba összesűrített jelentésgységek szerveződését is magában foglalja – a versben minden hangzsalakzat egyben jelentés- és gondolatalakzat is. A külső hangforma és a belső gondolati forma tehát a versnyelvben egymástól elválaszthatatlan szerveződések. A költészet költőiségét, a szó sajátos poétikumát az adja, hogy a versben a gondolkodás nem pusztán a ritmusba tört szavakba ömlik bele [mint víz a pohárba], hanem éppen ellenkezőleg, az új gondolat a szavak sajátos ritmikus szerveződéséből adódik, abból jön létre, abban teremődik meg” (Kovács 2004: 306)) és Ignóus „egytest-vers”-fogalmát: „Nem mind értelem, ami annak látszik. Ha nem így volna, miért volnának – köztudomás szerint – legkevésbé lefordíthatóak éppen azok a versköltők, kiknek egyéni felszereltsége pontos értelemnek pontos szóbeli kifejtésére hajlik? Arany János csak elég pontos értelmű költő: miért nem lehet lefordítani egy sorát sem idegen nyelvre? S viszont Shelleyt, a túlságosan mély értelmű, a kóválygó, az

monográfus szerint – „a forma átszemantizálása”-nak szemléleti-poétikai mód-szere (vö. Nyilasy 1998: 120).

Arany *Őszikéi*ben ugyanis – minden ellenkező látszat ellenére – végképp eltűnik a versekből a költészet mindennapisággal és közéletiséggel való közvetlen összefüggésének kényszere, az a fajta (valóság)referencialitás-igény, amely irodalmunkat mintegy száz éven át jellemezte, s nagyrészt meg is határozta. Ez a költészet ugyanis éppen az *Őszikékkel* lép át egy másik dimenzióba – az irodalmi (elő)modernség horizontjába (vö. Bori 1985: 93–100¹⁴, Eisemann 2006).

Ennek okán valószínű az is, hogy az új formákkal, az új kifejezésmóddal való alkotói küzdelem termése a viszonylag sok töredék, az olykor poétikai zökkenőként értékelt verssorok megszületése és jelenléte. Utóbbiak vagy a túlzott profanitás vagy épp a „túljátszott” költőiség mentén és okán születnek meg.¹⁵ De ilyenek a szintén stílusterészként (is) érzékelt szövegzáratok, a nemegyszer túlbonyolítottnak tűnő narrációs rendszerek szinte mesterként konstrukciói: ahonnan tényleg csak egy lépés lenne mindennek dekonstruálása (vö. Rozmán

andalgó, a muzsikáló Shelleyt miért lehet nagy könnyűséggel együletben lefordítani, akár egy kúriai indokolást? Azért, mert a Shelley muzsikája csakis az érzékekhez szóló muzsika, melyet át lehet instrumentálni más nyelvre is, s a fogyatékos értelmet éppúgy fel lehet cifrázni vele, teljes hatással. Míg az Arany János pontos értelme együtt adódik ki szavainak nemcsak betűiből s betű szerint való értelméből, hanem rendjéből, hangsúlyából, csengéséből is, abból a numerusból, mely csakis a magyar nyelvnek sajátja, abból a gondolatépítésből, mely csakis magyar mértékben helyezkedhet el. Ez az, amit úgy bátorkodtam hinni, hogy egytest-vers; a Shelley versétől elég lehúzni az angol kesztyűt s magyar kesztyűt húzni rá; az Arany Jánosét meg kellene nyúzni és más bőrt plántálni rá, ha tudnánk” (Ignotus 1908: 1–3).

¹⁴ „A költőnek a vershez való új viszonyáról, kapcsolatáról van szó: nem azért íródik már Arany verse, hogy visszhangra találjon: nem közösséghez szóló, azt lelkesítő, bátorító, vigasztaló közösségi költészet, közköltészet születik a Gyulai Pál ajándékozta »kapcsos könyvben«; továbbá: „Az artisztikus elemek felülkerekedése, a formakultusz [...] jól megfigyelhető az *Őszikék* darabjaiban”.

¹⁵ Ha nem is először irodalmunkban, de figyelemreméltó vehemenciával jelenik meg a dilettáns beszélő szólama is az *Őszikék* darabjában! A Mindvégig némely fordulata aligha minősíthetők másképpen, mint amelyek igencsak közel állnak a színlelt „amatőrizmus”-hoz, sőt, a giccsathárhoz: „Tárgy künn, s temagadban – / És érzem, az van, / Míg dobban a szív”. De a mímelte dilettantizmus és az (ön)írónia köti össze ezt a verset a *Dal fogytán* cíművel is – a két szöveg kétségtelenül egymás dichotomikus paralelje! – A többek által teremtett Tsúszó Sándor figurája, Parti Nagy Lajos Sárbogárdi Jolánja, Dumpf Endréje, Kovács András Ferenc számtalan alakmása a XX. század végi magyar irodalomban a legmélyebb rokonságot nem egymással, hanem Arany Jánossal tartja!

2009: 64–71).¹⁶ Mert ha szétesettség-érzet van a lélekben belül s a világban egyaránt, akkor a valóságreferencialitás hangsúlyozása nélkül sem lehet csoda, hogy a közléssé lényegülő forma mint versbeszéd válik eleven erővé Arany János kései költészetében. Hiszen ez az érett költő és bölcs ember éppen arra jön rá a *Kapcsos könyv* szövegeiben, hogy a vers olyan (szó)építmény, amelyről nagyon messzire lehet látni térben és időben egyaránt, hogy a vers az a valami, amely azt is el tudja mondani, ami nincs benne leírva. Ezt a poétikai hitet a mi irodalmunkban ő építi be először a megvalósult jelentéskonstrukció (vagyis maga a vers, a textus) grammatikai-poétikai elváráshorizontjába. Törekvéseiben tudatosan-tudattalanul, ám mindenképpen az ihlettől vezérelten egy eddig kevésbé hangsúlyos, ám mostantól a magyar költészet további poétikai innovációs folyamataiban – Orbán Ottóig, Petri Györgyig, Parti Nagy Lajosig, Kovács András Ferencig és másokig hatóan – kulcsszerepet játszó költői eszköz lesz a segítségére: a grammatikai metafora. Ebben az „alakzat”-ban egyesül ugyanis poétikai funkcionalitás és jelentésteremtés oly erővel, amely az előmodernség korában – más tényezők közrejátszása mellett – a legharmonikusabban képes továbblendíteni a magyar költészet szekerét a nyomában majd bátran vállalható szimbolizmus felé. Vajda János még alig, Arany sokkal inkább, de Babits, Kosztolányi és Ady lesznek igazán, akik egészében vállalják majd az irányváltás bizonyosságát – hogy József Attila és Szabó Lőrinc egy újabb paradigmaváltással ajándékozza majd a tárgyiasság igényét ennek a költészetnek.

¹⁶ Talán nemcsak futó ötlet volna, ha – több szempontból – összevetnénk egymással Petőfi *Felbök-ciklusának* és az *Őszikének* világlátását, beszédmódját, poétikáját. A töredékesség, a dekonstrukcióélmény bizonyonnyal hasonló világgállapot-érzékelésről tudósítaná az értelmezőt a két költő esetében – de nem kevésbé lenne érdekes a főntebb Nyilasy Balázstól említett understatement és/vagy a depoetizálás általános tendenciáinak vizsgálata sem a két korpuszban; mindezekről talán majd egy későbbi dolgozatban szólhatunk.

Irodalom

- Baránszky-Jób László 1957. *Arany lírai formanyelvének fejlődéstörténeti helye*. MTA Irodalomtörténeti Intézete. Budapest.
- Baránszky-Jób László 1984. A döbbenet lírája. In: *Teremtő értékelés*. Magvető Kiadó. Budapest. 230–263.
- Bori Imre 1985. Az első modern verseskönyv: az „Őszikék”. In: *A magyar irodalom modern irányjai I*. Forum Könyvkiadó. Újvidék. 93–100.
<http://mek.oszk.hu/00500/00596/html/tanulmányok/bori85.html> (letöltve: 2011. 09. 04.)
- Dávidházi Péter 1992. *Hunyt mesterünk. Arany János kritikusi öröksége*. Argumentum Kiadó. Budapest.
- Eisemann György 2006. Egy kézirat közegváltása. A konverzivitás mint olvasástapasztalat. *Alföld* 2006/8. 66–80.
- Fésüs Ágnes 2004. „Álla még Murányvár szüzi épségében”: Arany János: Murány ostroma. In: Szűcs Zoltán Gábor – Vaderna Gábor (szerk.): *Nympholeptusok. Test, kánon, nyelv és költőiség problémái a 18–19. században*. (Dayka könyvek). L'Harmattan Kiadó. Budapest. 210–230.
- Fried István 2001. *A (poszt)modern Petőfi*. Ister Kiadó. Budapest.
- Fűzfa Balázs 2000. *Klasszicizmus, romantika, realizmus az irodalomban*. Önkönet. Budapest.
- Fűzfa Balázs 2006. Erotika, kommunikáció és magatartás-szimbólumok Arany János néhány balladájában. In: Sipos Lajos (főszerk.): *Irodalomtanítás a harmadik évezredben*. Krónika Nova Kiadó. Budapest. 310–320.
- Hankiss Elemér 2008. *Ikarosz bukása. Lét és Sors az európai civilizációban*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Hódosy Annamária é.n. *Creptománia (Arany János: Nagyidai cigányok)*. <http://whistler.uw.hu/meri/sajatudolgozatok/nagyidai.htm> (letöltve: 2018. 01. 18.)
- Ignotus. *A fekete zongora*. Zala megye. Zalavármegyei Hírlap, 1908. febr. 2, 1–3 [a cím alatt: Írta: Bódog Ferenc]. <http://mek.oszk.hu/05500/05552/html/av0161.html> (letöltve 2018. 01. 18.)
- Imre László 2003. A posztmodern: egy régi-új beszédmód. *Alföld* 2003/2, 40–45.
- Imre László 1988. *Arany János balladái*. Tankönyvkiadó. Budapest. (újabb kiadása: 2006. Savaria University Press. Szombathely.)

- Kappanyos András (é.n.). Az avantgárd Vörösmarty In: Takáts József (szerk.): *Vörösmarty és a romantika*. Művészetek háza – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet. Pécs–Budapest. 149–157.
- Kappanyos András. Ballada és románc. In: Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *A magyar irodalom története*. Gondolat Kiadó. Budapest. 395–406.
- Kerényi Ferenc 1993. Arany János és az 1849 utáni lírai korszak. In: *Arany János: Balladák, Őszikék*. Ikon Kiadó. Budapest. 12–14. <http://mek.oszk.hu/00500/00596/html/tanulmányok/kerenyi96.html> (letöltve: 2018. 01. 10.)
- Koselleck, Reinhardt. 2003. *A történeti idők szemantikája*. Atlantisz Kiadó. Budapest.
- Kovács Gábor 2004. Versbeszéd és történetképzés összefüggése Arany János Toldi című elbeszélő költeményében. In: Szitár Katalin (szerk.): *A szó élete – Tanulmányok a hatvanéves Kovács Árpád tiszteletére*. Argumentum Kiadó. 306–319. http://magyartanarok.fw.hu/Kovacs_Gabor_Toldi.html (letöltve: 2018. 01. 10.)
- Kovács Gábor 2010. *A történetképző versidom. Arany János elbeszélő költészete*. Argumentum Kiadó. Budapest. (Diszkurzívák).
- Lövetei Lázár László 2009. *Arany-versek: Szélgjegyzetek Arany Jánoshoz*. Hargita. Csíkszereda.
- Marcelli, Miroslav 2011. *A Barthes-példa* (ford. Keserű József). Kalligram Kiadó. Budapest. 278–9.
- Milbacher Róbert 2001. Lány majoránna illata. A nagyidai cigányok recepciójának diskurzus-elemzése. In: Z. Kovács Zoltán – Milbacher Róbert (szerk.): *A maradék öröme. Tanulmányok a XIX. század magyar irodalmáról*. (deKON KÖNYVek). Osiris–Pompeji. Budapest–Szeged. 180–213.
- Milbacher Róbert 2004. *Roncsolt anyag, fájó gép. Arany János testéről*. In: Szűcs Zoltán Gábor – Vaderna Gábor (szerk.): *Nympholeptusok. Test, kánon, nyelv és költőiség problémái a 18–19. században*. (Dayka könyvek). L'Harmattan Kiadó. Budapest. 123–151.
- Milbacher Róbert 2009. *Arany János és az emlékezet balzsama. Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben*. (Ligatura). Ráció Kiadó. Budapest.
- Nyilasy Balázs 1998. *Arany János*. Korona Kiadó. Budapest.
- Nyilasy Balázs 2011. *Arany János balladái*. [Kézjegy]. Savaria University Press. Szombathely.

- Nyilasy Balázs 2012. *A XIX. századi modern magyar románc*. Argumentum Kiadó. Budapest.
- Odorics Ferenc 2002. Geotrupes mutator, avagy Hatalom és szabadság harca *A nagyidai cigányokban*. In: *A disszemináció ábrándja*. Gondolat–Pompeji. Budapest–Szeged. 109–124.
- Rozmán Zoltán 2009. *Őszikék Felbök*. *Tempevölgy* 2009/december. 64–71.
- Sipos Lajos 2002. A költői szerep keresése. „Petőfiből, Aranyból jöttem rá először, hogy mi a költészet”. In: *Új klasszicizmus felé*. Argumentum Kiadó. Budapest. 22–65.
- Szigeti Csaba 2001. A metafora és a mellébeszélés stilisztikája Petri Györgynél. In: Kemény Gábor (szerk.): *A metafora grammatikája és stilisztikája*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 262–267.
- Szilasi László 1996. „Környékezi már néminemű kétség” (Arany János: A nagyidai cigányok). *ItK* 1996/4. 395–414.
- Szilágyi Márton 2017. *Mi vagyok én? Arany János költészete*. Kalligram Kiadó. Budapest.
- Szili József 1996. *Arany hogy istenül. Az Arany-líra posztmodernsége*. Argumentum Kiadó. Budapest.
- Szili József 1998. „Légy, ha birsch, te »világköltő«...” *A magyar líra a XIX. század második felében*. Balassi Kiadó. Budapest.
- Szili József 2017. A szexualitás Arany költészetében. *Irodalmi Szemle* 2017/9. <http://irodalmiszemle.sk/2017/09/szili-jozsef-a-szexualitas-arany-kolteszeteben/> (letöltve: 2018. 01. 10.)
- Tarjányi Eszter 2007. Az értelmezésmódok ütközőpontjában: a ballada, az allegória és a palinódia. In: Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *A magyar irodalom története*. Gondolat Kiadó. Budapest. 384–394.
- Tarjányi Eszter 2013. *Arany János és a parodisztikus hagyomány*. Universitas–Editio Princeps. Budapest.
- Vas István 1972. Arany erotikájáról. In: *Igen is, nem is*. Szépirodalmi Kiadó. Budapest. 64–76.
- Zemplényi Ferenc 1972. Az allegória és a jelkép határán (Reményem). In: Németh G. Béla (szerk.): *Az el nem ért bizonyosság. Elemzések Arany János lírájának első szakaszáról*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 75–103.

Lőrincz Julianna

Selye János Egyetem
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

ARANY JÁNOS ARCHAIKUS ÉS NÉPIES KIFEJEZÉSEINEK FORDÍTÁSI KÉRDÉSEI¹

Bevezetés

Dolgozatom Arany János archaikus és népies kifejezései fordításának lehetséges módjait vizsgálja. Munkám első fejezetében röviden a magyar nyelv- és stílusújítási törekvéseket tekintem át, mivel ezek szorosan összefüggenek azzal a nyelvalakító munkával, amelyet Petőfi Sándorral együtt Arany János is fő feladatának tekintett.

Ezt követően *Arany János Toldija I.* éneke tájszavainak és népies elemeinek, valamint a kulturálisan kötött kifejezéseknek (reáliák) a fordítását elemzem a magyar forrás- és az orosz célnyelvi szövegváltozatban, majd az *V. László* és a *Szondi két apródja* című ballada orosz és angol fordításaiban.

A magyar nyelv és a szépírói stílus megújításáért folytatott törekvések

A magyar nyelv és a szépírói stílus megújításáért folytatott harchoz nemcsak a felvilágosodás kezdetét jelző 1772-es évhez kötött Bessenyei György Ma-

¹ A tanulmány a 2015. szeptember 4-én Szombathelyen a nemzetközi dialektológiai szimpóziumon és 2017. szeptember 12-én a révkomáromi SJE nemzetközi konferenciáján elhangzott előadások anyagának bővített és módosított anyaga (I. irodalom 2017/a, 2017/b tétel).

gyarság című röpiratának megjelenése, valamint a Kazinczy Ferenc és társai által folytatott nyelvújítási mozgalom, majd a reformkori küzdelmek, hanem a különböző írók, költők munkáiban már jóval korábban kezdődő nyelv- és stílusújítási folyamatok is hozzájárultak.

A nyelv- és stílusújító reform kezdetei a reformáció elterjedéséhez is köthetők, ugyanis ennek eredményeképpen jönnek létre az első olyan jelentős magyar nyelvű művek, amelyek nagyban hozzájárulnak a nép számára is érthető egységes magyar irodalmi és köznyelv létrehozásához. Pl. Sylvester János Újszövetség-fordítása (Új Testámentum 1541), Károli Gáspár bibliafordítása (vizesi biblia 1590).

Az 1740-es években Faludi Ferenc a stílusformálás elvi kérdéseivel is foglalkozik. Például népnyelvi elemeket emel be írásai egy részébe. Erről így ír a nyelv- és stílusújítás jeles képviselője, Révai Miklós, aki 1786-ban kiadja Faludi kéziratban maradt írásait:

„(Faludi) Mind azon anya tejével szopta beszédet mond: természetest, kellett, tulajdon magyart. (...) el szokott volt a köznép és cseléd közé járogatni, csak avégett, hogy őket szabadabb beszédre felbátorítván, igazabban kitanulhassa a tulajdonabb magyar szójejtéseket. Amiket észrevett, azután fel is szokta nagy gonddal írogatni. Egy különös jegyzőkönyve volt, tele mind ilyen öszegyűjtetett kincessel” (Révai 1786, internetes forrás).

Faludi Ferenc szóképzés és szóösszetétel útján létrehozott új szavai máig aktív elemei centrális szókincsünknek: pl. *álmokép, félreáll, hálószoba, hófehér, napirend, nyelvbotlás, tündérvkert, zsebóra*.

Jelentős nyelvújító volt Baróti Szabó Dávid is, ezt tükrözi *Kisded szótára* (1784, 1792), amelyben az író többféle szóalkotási mód alkalmazásával bővítette nyelvünk szókincsét:

- szóelvonással: *balga, düh, fütty*
- szóképzéssel: *anyag, erény*
- szóösszetétellel: *visszhang*
- tájszavak beemelésével az irodalmi nyelvbe: *civakodik, csapat, gyér, hullám, langyos, meder, mormog, zamat*
- elavult szavak jelentését újította meg: *aggastyán, bakó, csarnok, dísz, fegyelem, ihlet, iker, lomb, ör, zuhan*
- új jelentéseket kapcsolt más jelentésekben már ismert szavakhoz: *bőr-*

tön, ecset, hölgy, remekel stb.

Baróti Szabó szótára után nemsokára megjelenik a Debreceni Grammatika (1795), amelynek előszavában a következőket olvashatjuk: „... aki reá mehet, hogy a derék dolgokat is, a magvas gondolatokat is, a Köznép Nyelvén ki tudja magyarul; az éri el a mi ítéletünk szerint a tiszta és valóságos Magyarsággal való beszédnek ‘s írásnak mesterségét” (idézi Bárczi 1980: 375).

Csokonai Vitéz Mihályt is a tudatos nyelvújítók közé számíthatjuk: „... a mesterséges szófaragóktól abban különbözött, hogy nem merőben új szavak alkotására, hanem inkább a nyelv meglevő állományának (a nyelvjárásoknak, a régi nyelvnek, a korabeli társalgási nyelvnek) a kiaknázására törekedett. Az irodalmi nyelvben addig ismeretlen új szavakat akarta felkarolni.” (Szabó 1982: 115) Csokonai így ír erről író társainak: „... keressétek fel a rabotázó együgyű magyart az ő erdeiben... hallgassátok figyelemmel a danoló falusi leányt s a jámbor puttonost” (idézi Bárczi 1980: 375). Megjegyezzük, hogy a nép nem a mai jelentésében volt használatos, hanem a XIX. században elsősorban a felemelkedő jobbgátságot és a szabadabbá váló parasztságot jelentette (vö. Pomogáts 2017).

A népnyelv szókincsének szépirodalmi megjelenítését azonban nem mindenki egyforma művészi eredménnyel alkalmazta. „A tájnyelvi népiesség képviselői szintén újító szándékú írók voltak. (...) Törekvései kísérletük azonban nem sikerült... Kazinczy egyoldalú túlzással még a tényleges értékeket képviselő Csokonai és Fazekas népiességét sem fogadta el” (Szabó 1986: 151). Ez az ellentét csak a Kazinczyval szakító Kölcsey munkásságában oldódott fel.

Petőfi Sándor és Arany János Csokonai és Fazekas népiességét követték. Arany János népi és történelmi témájú műveinek szókincsével, stílusával hozzájárult nemcsak a szépirodalom nyelvének és stílusának megújításához, hanem a magyar nyelv kodifikációjához is.

Arany János nyelv- és stílusújítási törekvései

Arany műveiben a szókincs megújításának következő módjaival találkozunk:

- régi szavak (archaizmusok) jelentéseinek bővítése,

- a népi szókincs egyes elemeinek beemelése a köznyelvi lexikába és a költői nyelvbe,
- új magyar szavak létrehozása,
- tükörfordítás útján létrejövő magyar szavak használata

Mivel e dolgozatnak nem feladata a nyelv- és stílusújítási törekvések teljes áttekintése, ezért a továbbiakban csak a témát érintő archaizmusok és népies kifejezések elemzésére térek ki Arany elemzett műveiben.

A művészi archaizálás

Először szóljunk a művészi archaizálás lényegéről. Martinkó András a következőket írja a nyelvi archaizálásról: „Az archaizálásnak már Dugonics óta ismert [...] eszköze a népi = régi azonosítás [...]. A tájnyelvi formák szokatlansága, a köznyelvitől, maitól való elütése önmagában is egy más gondolkodásformát sugall, mely kétségkívül [...] a múlt felé mutat” (Martinkó 1954: 371).

A szövegek stílusának régiességét sokféle nyelvi elemben felfedezhetjük:

- helyesírásban,
- szóhasználatban,
- alaki módosulásokban (variánsokban)
- mondatformálásban (Szikszainé Nagy 2007).

Arany a Toldiban és a történelmi balladákban különösen kedveli a régies szavak használatát, a fogalmi, formai és jelentésbeli archaizmusokét egyaránt.

A lexikográfiai szakirodalom az archaizmusok következő típusait tartja számon:

- fogalmi archaizmusok, pl. *nádorispán*,
- jelentésbeli archaizmusok, pl. *agy* 'koponya, koponyacsont'; *marha* 'kincs'
- formai archaizmusok, pl. *tereh* 'teher' (Tompa 1972, Bárczi 1980, Minya 2011, 2017).

Fogalmi archaizmusok a Toldiban:

*És mint toportyán, ha juhász kergette,
Magát egy kiszáradt nádasba vette*
toportyán: 'réti farkas'

(toportyánféreg: → féreg vö. Üvölt, mint a fába szorult féreg.)

Jelentésbeli archaizmusok:

Toldinak a szíve hajlott a kérésén,

„Legyen úgy” felelte, **marhádat** elvészem...

marha = 'vagyontárgy, értéktárgy'

Alaki archaizmusok:

1. *Hasztalan **leskődött** ott az édes álom*

Nem bírt általtörni a szomorúságon,

leskődik: 'leskelődik, hosszasan les, figyel'

2. *Nádtors **lön** az ágya, **zsombok** a párnája*

lön = 'lett'

zsombok = zsombok 'ingoványos lapályból imitt-amott kiemelkedő, alacsony tömör növénycsoport v. elhalt növényi részekből keletkezett kis halom, gyepes hant' (Pásztor 1986: 263)

3. ***Futá** minden ember a bizonyos **halált**.* 'futott a halál elől'

Tompa József utal rá, hogy Arany idejében az írók között divat is volt, hogy régi szót alkalmazzanak szövegeikben, de még gyakrabban régiesnek tűnő szavakat találjanak ki, majd a hitelkeltés érdekében beépítsék azokat a műbe (Tompa 1972: 57), ezek azonban sokszor szükségtelen archaizmusok voltak (vö. Mínya 2011, 2017).

Szikszainé Nagy Irma Magyar stilisztika című munkájában (2007) arra is felhívja a figyelmet, hogy egy sokkal később keletkezett művészi szövegben nem szerencsés teljesen rekonstruálni a régi kor nyelvét, mivel az érthetlenné teszi a későbbi korok befogadói számára a művet (vö. Szikszainé Nagy 2007: 642). Különbséget kell tehát tennünk a szükségszerű, azaz funkcióval történő archaizálás és a szükségtelen, a szöveg megértését nehezítő archaizálás között (vö. Szikszainé Nagy 2007; Mínya 2011: 217). A művészi archaizálás szükségszerű, ha atmoszférateremtési funkcióval régebbi korok nyelvi elemeinek felhasználására szolgál (vö. Szikszainé Nagy 2007; Mínya 2011: 217). Például a posztmodern kor szerzői is tudatosan élnek ezzel a módszerrel.

A tájszavak típusai

A lexikográfiai szakirodalom a tájszavak következő típusait különíti el (vö. Hegedűs 2001: 378; Kiss 2002: 399):

- valódi tájszó, amely a köznyelvben meglévő fogalmat más szóval nevez meg: *tengeri* ‘kukorica; *pityóka* ‘krumpli’
- jelentésbeli tájszó, amelyhez a köznyelvben is ismert jelentésektől eltérő, csak egyes területeken ismert jelentések kapcsolódnak: *bogár* ‘légy’; *betyár* ‘nőtlen legény’;
- alaki tájszó: a köznyelvi szótól csak alakilag vagy kiejtésében tér el, elsődleges fogalmi jelentése azonban azonos: *hun* ‘hol’.

A tájszók és az archaikus nyelvi elemek a nem nyelvész szakember befogadók számára nehezen különíthetők el, különösen ma. Értelmező szótáraink stílusminősítési rendszere is azt mutatja, hogy nagyon sokszor nehéz elhatárolni a tájnyelvi elemeket az archaizmusoktól. De a tájszók művészi felhasználásának értékelése koronként is változó. Már a 20. sz. második felében is sokat változott a korábbi időkhöz képest a régies és népnyelvi, valamint a tájnyelvi elemek szépirodalmi felhasználásának megítélése (vö. Tompa 1972: 57). A 21. században pedig tovább folytatódik a folyamat, és eljutottunk odáig, hogy nemcsak az iskolai tankönyvekben lévő régi szövegeket nem értik a tanulók, de az egyetemi magyar szakos képzésben részt vevők számára is gondot okoz a megértés. Ennek több oka van, melyre részletesebben utal e kötetben Vörös Ottó Arany János nyelvéről szólva, valamint Lőrincz Gábor tanulmányában, az új Arany János-szótár ismertetésekor.

A tájszavak, népnyelvi elemek Arany költészetében

Arany János költészetében – ahogy Petőfiében is – a tájszavak és népnyelvi elemek tudatosan vállalt stílusújítási céllal szerepelnek. Petőfi a népköltészetet, a nép nyelvét tekinti igazi művészi forrásnak. Arany hasonlóképpen vélekedik erről, de a műveiben több tájszót használ, mint Petőfi, aki nem valódi tájszavakat, hanem a nép természetes beszédének elemeit építi be költészetébe (vö. Martinkó 1965).

Érdekes, hogy bár Arany sok régi szót vesz át korábbi szerzők szövegeiből, ennek ellenére őt már senki nem vádolta plágiummal, amikor például az Ilosvai Selymes Péter Toldijának elemeit változatlan formában és jelentésben beemelte a Toldiba. De például még Vörösmartyt ugyanezért megrótták (vö. Tompa 1972). Arany a Toldiban kevés valódi tájszót használ. A műben elsősorban jelentésbeli és alaki tájszók fordulnak elő (vö. Riedl 1887, Pásztor 1986). Az olyan népnyelvi fordulatok vannak többségben a Toldiban, amelyek a népnyelvben már Arany idejében is megvoltak (vö. Barta 2003, Pásztor 1986, Horváth 1998, Beke 2014), vagy éppen Arany Toldijának hatására épültek be a köznyelvbe, és ma már a nyelvi sztenderd részei.

A költői szövegek fordíthatósága

Mielőtt a fordításokat elemezném, röviden szólnom kell a költői szövegek fordítási kérdéseiről is. Az irodalmi szövegek fordításáról szóló szakirodalomban megoszlanak a vélemények a költői szövegek fordíthatóságával kapcsolatban. A művészi, különösen a költői szövegek fordítása azért nehéz feladat, mert a célnyelvi szövegnek egyszerre sokféle kritériumnak kell megfelelnie:

- információtartalmát tekintve a forrásnyelvi szövegnek, mint invariánsnak (vö. Popovič 1980, Lőrincz 2007)
- a célnyelvi befogadó kultúra szövegalkotási kánonjának,
- valamint a mindenkor befogadók elvárásainak is.

A műfordításban mindig vannak veszteségek az eredeti szöveghez viszonyítva. Ezek a veszteségek azonban kompenzációval pótolhatók. Klaudy Kinga és Simigné Fenyő Sarolta a következőképpen határozza meg a kompenzáció műveletét: „Kompenzálásról akkor beszélünk, amikor a fordító tudatosítja a fordítás során elkerülhetetlen veszteségeket, és az elveszett jelentéseket más helyen, más eszközökkel próbálja visszaadni. A kompenzáció klasszikus esete: az egyéni – tájnyelvi vagy rétegnyelvi beszédsajátosságok visszaadása a célnyelvben rendelkezésre álló eszközökkel: pl. tájszavakkal, szleng kifejezéssel, torzított helyesírással stb. (lokális kompenzáció)” (Klaudy–Simigné Fenyő 2000: 96).

Ha a forrásnyelvi szöveg egyes nyelvi elemeit – pl. a nyelvi kifejezés hiánya vagy prozódiai okok miatt – lehetetlen a célnyelvi szövegnek ugyanazon

a helyén visszaadni, akkor azokat a fordító a célnyelvi szöveg más helyein, a szövegegész szintjén tartalmilag és formailag a forrásnyelvivel funkcionálisan egyenértékű eszközökkel kompenzálja. Ezt nevezzük globális kompenzációnak. Curkan-Drozka, Solohov Csendes Don című regényének lengyel fordítását elemző Marek Marszałek egyik tanulmányára hivatkozva, leírja a dialektizmusok fordításának különböző módjait is. Érdemes áttekinteni őket, mivel nemcsak a tájnyelvi, hanem a sajátos kulturális elemeket, reáliákat tartalmazó szövegek fordítására is alkalmazhatók ezek a módszerek:

- köznyelvi lexikai elemekkel való fordítás,
- frazeológiai egységekkel történő fordítás,
- a dialektizmusok teljes átvétele transliterációval,
- a stilisztikai kompenzáció módszerének alkalmazása,
- semleges stílusértékű lexikai elemekkel való fordítás (Marszałek 1999: 22; hivatkozik rá Curkan-Drozka 2014: 107).

Marszałek szerint fontos kérdés, hogy a tájnyelvi és népnyelvi elemek milyen funkciót töltenek be az eredeti szövegben. Ezek különbözőek lehetnek:

1. A dialektizmusok a szöveg fő információhordozói, alapvetően meghatározzák a szöveg jelentését.
2. Stilisztikai funkciójuk van, azaz a környezet felidézésére, a szereplők beszédének jellemzésére szolgálnak.
3. Funkciójuk a szöveg képi világának kifejezése. E két utóbbi szempont – különösen a szépirodalmi szövegekben – szorosan összefügg egymással.

Itt utalunk rá, hogy Makai Imre Solohov Csendes Don című regényének magyar fordításában a doni kozák tájnyelvet olyan eljárást választva adta vissza magyarul, amely funkcionálisan megfelel az eredetinek. A hajdúsági dialektust vette alapul, de nem követte annak minden jellegzetességét. Elhagyta pl. az ízést, amely megváltoztatta volna a forrásnyelvi szöveg teljes nyelvi és nem nyelvi környezetét, valamint elhagyta a csak szűk körben érthető valódi tájszókat is. A tájszókat a környezet, a szereplők nyelvi stílusának érzékeltetésére alkalmazta, de nem mindenütt használt tájszót, ahol Solohov (vö. Makai 1981: 575–76, hivatkozik rá Klaudy és Simigné Fenyő 2000: 97).

De a szöveg valamely dialektushoz tartozó elemeinek fordítása attól is függ, hogy a szövegben valódi, alaki vagy jelentésbeli tájszók vannak-e. A valódi tájszók fordítása szinte lehetetlen, mindenképpen szükség van kompenzálásra a

fordításban. A jelentésbeli tájszókat és az alaki tájszókat többnyire lehet helyettesíteni célnyelvi megfelelőikkel. Arany a Toldi-szövegben nagyon kevés valódi tájszót használ, az alaki tájszók és a népnyelvi fordulatok vannak többségben benne. Ezt támasztja alá Pásztor Emil Toldi-szótárának előszava is: „Arany Toldijának szókészlete egyrészt olyan szavakból áll, amelyeket mindnyájan ismerünk (ezek köznyelvi szótárainkban is megtalálhatók), másrészt olyanokból, amelyek a költőnek vagy épp e művének eléggé egyedi szavai, s ezért az eddig megjelent köznyelvi és írói szótárakban hiába keressük őket” (Pásztor 1986: 16). Ugyancsak Pásztor Emil említi, hogy például a Czuczor–Fogarasi-féle értelmező szótárban (1862) sok, a Toldiban használt szó nem is szerepel, ezek valószínűleg Arany nyomán kerültek be később a köznyelvbe, s így a későbbi értelmező szótárainkba is. Ilyen szavak pl. *anyafarkas*, *apródság*, *avas* (fn), *kecsketömlő*, *gyepszél*, *szöcskenyáj*, *zsindeletető* stb. Sok olyan szó szerepel a Toldiban, amelyek a köznyelvben is megvannak, de Arany új jelentésben alkalmazza őket. Ezek a jelentésbeli tájszók. „Sok olyan szava van a Toldinak, amelyet önmagában szinte lehetetlen volna értelmezni, mivel a szó csak része egy sajátos jelentésű szókapcsolatnak. Ilyenkor az ATSz. a szókapcsolat egészét értelmezi” (Pásztor 1986: 17).

Az Arany János nyelvét elemző magyar szakirodalom is megerősíti, hogy a Toldiban Arany a tájszavakat Toldi Miklós és környezete, valamint a szereplők beszédének érzékeltetésére alkalmazza (vö. Riedl 1887).

Arany Toldijának stílusában a népies elemek sűrítetten vannak jelen, az alaki és jelentésbeli tájszavakat és népies beszédfordulatokat az idézett kor, a szereplők beszédének érzékeltetésére alkalmazza a költő. Barta János megfogalmazásában: „Szókincese »válogatott» szókincs, nem ösztönösen kínálkozó; gazdag forrásokból válogat, de ezt a folyamatot a dústítás, az energiák kibontásának igénye irányítja. ... Mivel a tárgyalt stílus eszközök jó része ismert, népi, éppen kollektív eredetű, a köztudatban vagy felületes olvasásra ez a stílus a »naiv«, az »egyszerű« benyomását kelti. Valójában... Arany stílus-szándékát a dústítás jellemzi, az a törekvés, hogy egy-egy nyelvi-szemléleti egységbe minél több stiláris energiát fogjon össze” (Barta 2003: 220).

Arany tájnyelvi és népies fordulatainak orosz célnyelvi szövegvariánsai

Arany Toldijának egyetlen orosz nyelvű szövegváltozatát egy 1952-es orosz nyelvű magyar költészeti antológiában (Антология венгерской поэзии) találhatjuk meg. A szöveget Nyikolaj Zabolockij fordította.

E tanulmányban az Első ének tájnyelvi és népies szavainak, szókapcsolatainak orosz változatát vizsgálom meg szemantikai és pragmatikai szempontból. Arany János szövegeit elemezve megkerülhetetlen a szövegalkotó elemek stilisztikai értékének elemzése, így a fordítás értékelésekor erre is kitérek. Nézzük meg a Toldi első énekének néhány népnyelvi fordulatát az orosz fordításban.

*Ég a napmelegtől a **kopár szík sarja**,
Tikkadt szöcskenyájak legelésznek rajta.
Nincs egy árva fűszál a tors közt kelőben,
Nincs tenyérnyi zöld hely nagy határ mezőben.
Boglyák hűvöseben tíz-tizenkét szolgálga
Hortyog, mintha legjobb rendin menne dolga;
Hej, pedig üresen, vagy félig rakottan,
Nagy szénás szekerek álldogálnak ottan.*

Горит на солнце тощая отава .
Куда ни глянь, налево и направо,
Кузнечики среди сухих стеблей
Пасутся, истомленные, на ней.
Работники в тени большого стога
Храпят, как будто дел у них немного.
Эх, а пока бездельники храпят,
Возы вокруг порожние стоят!

A szövegből olyan szavakat és nyelvi kifejezéseket elemzek, amelyek nagy része ma már nem szerepel a köznyelvben, jó részük fogalmi archaizmus.

A *kopár szík sarja* kifejezés 'levágott gabona töve' szövegbeli aktuális jelenté-

sét nem tükrözi az orosz variáns: тощая отава 'vékony (ösztvér, cingár) sarjú'. Az eredeti nyelvi szerkezet értelmét ugyan visszaadja a kifejezés, de nem pontos a kontextuális jelentése. Viszont a 3. sorban kompenzál a fordító, beilleszti az eredeti jelentést, de az aranyi tömör stíluskép helyett variációs ismétléses alakzatot hoz létre, ami hozzátoldó magyarázat.

A *tors* 'a lekaszált gabona, fű v. levágott nád földben maradt szára, töve' (Pásztor 1986: 239) értelmét (pontos jelentését nem) a стебля 'tarlómaradvány' jelentésű szó ugyan visszaadja, de az aranyi kép módosul az orosz szövegvariánsban, és nem is az eredeti helyen jelenik meg: az egész sort kihagyta Zabolockij, illetve a korábban említett magyarázó ismétléses alakzatot toldotta be helyette.

A *szolga* szó közvetlen orosz megfelelője a слуга lenne, de a fordítás keletkezésének idejében a szónak már mind a magyar, mind pedig az orosz nyelvben pejoratív stílusértéke volt. Elhalványult az ÉrtSz. által közölt 1.'háztartási, gazdasági vagy valakinek a személye körüli fizikai munkára szerződtetett férfi alkalmazott' jelentése, amelyet még Arany idejében is őrzött (ÉrtSz 1978: 1303). Az orosz szövegben a работники 'munkások' szó szerepel.

A *szöcskenyáj* Arany egyedi szóalkotása: 'szöcskék csoportja' (Pásztor 1986: 228) metaforikus szóösszetétel, és megszemélyesítéssel társított komplex képként szerepel a magyar szövegben. Az orosz szövegvariánsban az összetett szó helyett a fordító a кузнечики 'szöcskék' szót használja, ezzel a komplex kép nem, csak a megszemélyesítés jön létre a célnyelvi szövegvariánsban.

A forrásnyelvi *boglya* szó helyett a стог 'asztag' jelenik meg a célnyelvi szövegben. A boglya azonban méretét, alakját és funkcióját tekintve nagyobb, mint az asztag – boglya: 'szálás takarmányféléből (vagy aprított fából) rakott kupola alakú rakás' (Éksz. 1978: 142) '10–12 bukóból álló kúpalakú (széna- v. lóhere) rakás' (Csűry 1935: 98). Ez a jelentés van közelebb az Arany által használt szó jelentéséhez: 'gabona kévéből rakott szabályos, magas, nagy halmaz' (Éksz. 1978: 62).

Ösztvér kutágas, hórihorgas gémmel

Mélyen néz a kútba s benne vizet kémel:

Óriás szunyognak képzelné valaki,

Mely az öreg földnek vérit most síja ki.

Válunál az ökrök szomjasan delelnek,
Bögölyök hadával háborúra kelnek:
De felült Lackó a béresek nyakára,
Nincs, ki vizet merjen hosszú csatornára.

Az orosz szövegvariáns:

Журавль с шестом, склонившись у колодца,
Глядит в него, покуда не напьется,
Из недр земли, и тощ, и сухопар,
Он кровь сосет, как великан-комар.
Жуют волы, от жажды сатанея,
Но оводы их жалят все сильнее,
А лени у парней невпроворот
– Никто воды в колоду не нальет.

Az *ösztvér kútágas hórihorgas gémmel* jelzős szerkezet jellegzetes népies kifejezés, az Arany-szövegben komplex képként szerepel. A *gém* szó jelentése Pásztor Emil Toldi-szótárában a következő: 'a kútágas két ága közötti tengelyen a mérleg karjaihoz hasonlóan föl-le mozgatható rúd; egyik végén kolonc van, másik vége a kútosztorral és rajta függő vödörrel „néz” a vízbe (Pásztor 1986: 94).

A *gém* képi környezetét a magyar szövegben a madárral való metaforikus szemantikai kapcsolata asszociálja. Az orosz változatban a forrásnyelvi kifejezés alapjelentése megmarad ugyan: журавль с шестом 'kútgém rúddal', de a stilisztikai környezete megváltozik: elmarad a magyar hórihorgas jelző orosz megfelelője, a metaforából hasonlat lesz, és a sajátosan aranyi mesélő narráció sem érzékelhető a célnyelvi szövegben. Más módosítások is vannak még a szövegrészben, pl. az *ösztvér* jelző transzmutációs eljárással a szöveg más helyére kerül, így a fordító az orosz тощ 'sovány' szó betoldásával szinonimikus ismétléses adjekciós szóalakzatot hoz létre: и тощ, и сухопар 'sovány és ösztvér'.

7. A *kémel* 'kémlél' alaki tájszót semleges szinonimájával, a глядит 'néz' jelentésű igével fordította Zabolockij.

8. A *delel* '(legelőre kihajtott jószág) déli pihenőt tart' (Pásztor 1986: 59)

szót nem fordítja le Zabolockij. Helyette a живут 'kérődznek' igét használja, amelynek jelentése ugyan sejteti a pihenést, de az orosz szó stilisztikai értéke semleges, nem idézi fel az eredeti környezetet. Sőt, ellentétet alkot vele, mivel az ökrökre a nyugodt kérődzés jellemző.

9. A *Felült Lackó a béresek nyakára* közismert magyar népies szólás: 'Így gúnyolja tréfásan a magyar paraszt azon mezei munkást, ki a nap és dolog hevétől bágyadtan a munkára ráunt (Arany János jegyzete). Ez a szólás is kimaradt az orosz szövegből. Zabolockij ugyan lefordítja a szólás tartalmát, de elvész a stilisztikai jelöltsége, bár egy népies stílusminősítésű szó, a невпроворот 'nagyon nagy' kompenzációképpen bekerül az orosz szövegbe.

*Szörnyű vendégoldal reng araszos vállán,
Pedig még legénytoll sem pehelyzik állán.*

Хозяин поля брошенную балку,
Взвалил на богатырское плечо,
Хоть безбород и молод он еще.

10. A *vendégoldal* szó jelentése: 'szekér két oldalára erősített hosszú rúd, amellyel a szekér szélesebbre növelhető', nép. (Éksz. 1978: 1482). Az orosz szövegvariánsban Zabolockij nem pontosan adja vissza az eredeti tájszót, a балка 'gerenda' szóval helyettesíti, így módosul az eredeti szó stílusértéke.

11. A *legénytoll* Arany János egyedi tréfás szóalkotása: '(serkedő) bajusz és szakáll' (Pásztor 1986: 147). Bár az orosz безбород 'csupaszkepű' bizalmas, gúnyos stilisztikai minősítésű szó megközelíti az eredeti szó értelmét, a jelentéstartománya szűkebb. A teljes magyar kifejezés – *legénytoll sem pehelyzik állán* – jelentését nem érzékelteti az orosz szöveg.

12. A *pehelyzik* 'serked, nőni kezd a szakállá' (Pásztor 1986: 201) lexéma alaki tájszó, a *pelyhedzik* alakváltozata.

Az Arany költészetében lévő népnyelvi elemek fordítását vizsgálva arra a következtetésre juthatunk, hogy a szövegben található népnyelvi elemek, jelentésbeli és alaki tájszók lefordíthatók. Természetesen kisebb-nagyobb kompenzációra szükség volt azért is, mert tipológiailag eltérő nyelveken jöttek létre a szövegek, és zárt struktúrájú, költői szövegről van szó, továbbá időben is több

mint egy évszázad választja el egymástól a két szöveg keletkezését. Nem törekedtem azonban teljességre a Toldi-szöveg népies elemeinek vizsgálatában, úgy gondolom azonban, a tájnyelvi és népies kifejezések célnyelvi megfeleltetésének bemutatására e néhány példa is elegendő.

Arany János *V. László* című balladájának orosz fordítása

Az 1853-ban keletkezett *V. László* a nemzeti helytállás balladája, a költő lélektani balladáinak sorában tekintélyes helyet foglal el. Arany a valós eseményeket költőien átírva, elliptikus szerkesztésmódot követ a hűségre, a lelkiismeretre és az elbukott szabadságharcra való utalásaival. Ezeket az utalásokat a korabeli olvasó még kihallotta a szövegből, mivel nagyon élénk volt a kollektív emlékezetben az elbukott szabadságharc, és sokakban élt a remény egy távoli jövőbeni győzelemre. A későbbi korok olvasója, köztük az idegen kultúrában szocializálódott fordító ezt a hatást már nem vagy kevésbé érzékeli. De ha a számára idegen történelmi eseményeket nem ismeri is, az emberi lélekben zajló drámát megértheti. A mai magyar olvasó is ezt érzi, és ehhez hasonlóan értelmezhetette a fordító is a szöveg hatását.

A balladában párhuzamosan fut a cselekmény, ahogyan az időben később keletkezett Szondi két apródjában is, a különbség csupán annyi, hogy az *V. László*-ban csak két cselekményszál fut egymással párhuzamosan. A páratlan versszakok a foglyok menekülésének és megmenekülésének történetét, a párosak *V. László* és udvaronca vagy lázálombeli kísérője képzelt párbeszédét tartalmazzák: de valójában a király lelkiismerete szólal meg, és ő maga a diskurzus másik résztvevője is. A meneküléstörténetet Arany a szöveg 9. versszakával bezárólag természeti képekkel illusztrálja. Ezt követően a szöveg többi részében a valós és álombeli menekülés leírása már alig tartalmaz természeti képeket.

A ballada szövegében – a *Szondi két apródjához* hasonlóan, csak más kombinációkban – a jelentés- és struktúraszervező alakzatok között az ellentétnek, párhuzamnak, fokozásnak szövegkohezív funkciója van. Az *V. László* c. balladában a természeti képek nemcsak leíró képekként funkcionálnak, hanem az egész szöveget átszövő fokozásos alakzatot alkotnak, amelynek elemei a páratlan versszakokban jelennek meg. Az első versszak kísérteties éji csendjét veri fel a dühöngő szél:

*Sűrű **setét** az éj,
Dühöng a déli szél
Jó Budavár magas
Tornyán az **érckakas**
Csikorog élesen.*

A Szondi két apródját is fordító Szamojlov által készített **orosz** szövegvariánsban:

Угрюмый мрак глубокий,
Сбивает ветер с ног,
И кочет жестяной,
Грохочет, как шальной
На башне в доброй Буде.

’Mély a komor sötétség,
A szél lever a lábadról
És kopog a **bádogon**
Hörög, mint az eszeveszett
Jó Buda bátyáján.’

A vihar hangjait a leíró képeken kívül a hangszimbolika is erősíti: amelyet a fordító az orosz célnyelvi szövegben is visszaad: a felpattanó zöngétlen zárhangok és a szintén zöngétlen „sziszegő” réshangok akusztikai hatása adekvát a forrásnyelvivel. A hörgést a hangutánzó грохочет как шальной ’hörög, mint az eszeveszett’ hasonlattal az eredeti *dühöng a déli szél* megszemélyesítésnél erősebb képi elemet alkot a fordító. Ez jelentésbővülést eredményez, több hasonlat összekapcsolásával, valamint a fokozással pedig komplex kép jön létre a célnyelvi variánsban. A forrásnyelvi szövegben szereplő élesen csikorgó érckakas helyett a *bádog* szó jelenik meg, amely jelentés- és képszegényedést eredményez a szövegvariánsban.

A 3. versszakban a vihar részletező leírását olvassuk:

*A felhő megszakad,
Nyílása tűz, patak;
Zúgó sebes özőnt
A réz-csatorna önt
Budának tornyiról.*

Az orosz szövegváltozatban:

Из туч, как из котла,
Огонь, вода и мгла.
Бушующий поток
Бьет в медный водосток
На башнях крепкой Буды.

A felhők mögül, mint üstből,
Tűz, víz és sötétség
Dühöngő áradat
Üti a réz csatornát
Erős Buda bástyáin.'

A fordító a fokozás alakzatát erősíti az egyes versszakokban. Külön figyelmet érdemel az orosz szövegben Buda várának ábrázolásakor a különböző jelzők betoldásával létrejött stilisztikai erősítés, a fokozás: на башнях доброй Буды 'Jó Buda bástyáin' (1. vsz.), на башнях крепкой Буды 'erős Buda bástyáin' (3. vsz.), majd a későbbi versszakokban: на башнях неодолимой Буды 'a legyőzhetetlen Buda bástyáin' (5. vsz.).

Az orosz szövegben az eredetiben nem szereplő alakzat betoldásával kompenzál a fordító: a szökés nehézségét, a nehézségek legyőzését, vagyis a szökevények emberfeletti, de nem lehetetlen vállalkozását érzékelteti, amely egyben allegorikus ábrázolása a magyarok időben ugyan távoli, de remélt győzelmének az idegen uralkodó felett. A sajátosan magyar történelmi háttérismeret, a szabadságharc leverése ellenére megőrzött hit kulturális reáliának tekinthető. Kérdés, hogy a célnyelvi befogadó megérti-e a sajátosan magyar nemzeti konnotációt. A megértést e ballada esetében is nehezíti a kulturális háttér ismerete mellett az időtényező: a forrásnyelvi és célnyelvi szövegek keletkezése között eltelt közel 100 év. De a későbbi magyar és idegen kultúrájú befogadók által is érthető lelki folyamatok ábrázolása lehetséges. Ez a gondolat az orosz szövegben adekvát az eredetivel, és a gradációs alakzattal történő erősítés segít áthidalni a műfordítói aszimmetriát is. Az 5. versszakban az ártatlanul bebörtönzöttek menekülést írja le a költő:

*Megcsörren a bilincs,
Lehull, gazdája nincs:
Buda falán a rab
– egy-egy felhődarab –
Ereszkedik alá.*

Az orosz szövegváltozat:

Ну, чу! среди мрачной мглы 'No, mi az! ott a komor sötétség mögött
Упали кандалы Lehulltak a bilincsek.
И узник, словно тень, A fogoly (rég, ünn.) árnyékként,
Спускается со стен, ereszkedik le a falain
Неодолимой Буды. **Legyőzhetetlen** Budának.

Az узник 'rab' szó az oroszban archaikus stílusminősítésű, míg a magyar nyelvben semleges. Az orosz szövegváltozatban ismét képtöbblet és jelentésmódosulás van: az eredeti szövegben két, interpozícióval (szintaktikai egység betoldása) kombinált teljes metafora, azaz komplex kép szerepel. Az orosz szövegvariánsban megváltozik a képszerkezet, a komplex kép hasonlattá egyszerűsödik, amelyben a forrásnyelvi metafora egyik eleme, a *felhődarab* helyett a СЛОВНО ТЕНЬ 'mint egy árnyék' hasonlat szerepel, így a szövegrész elsődleges fogalmi jelentése ismét módosul.

... a rab
– egy-egy felhődarab –
Ereszkedik alá.

A természeti kép leírása csak a 9. versszakban folytatódik, ahol egyben le is zárul:

*A felhő kimerült,
A szélvihar elült,
Lágyan zsongó habok
Ezer kis csillagot
Rengetnek a Dunán.*

Az orosz szövegváltozat:

Студеный дождь иссяк, 'A jeges eső elállt,
Упругий ветер обмяк. A heves szél meggyengült.
Затихло все окрест, Minden elcsendesedett körül (rég.).
Лишь сомны малых звезд Csak a kis csillagok tömege (rég., tréf.)
Качаются в Дунае. Hintázik a Dunában.'

A célnyelvi szövegváltozatban ismét módosul az eredeti kép: a megszémélyesítés ugyan megmarad, de más grammatikai és szemantikai konstrukcióban jelenik meg. Az eredeti szövegben a csillagokat a habok rengetik, az orosz szövegben a csillagok tömege hintázik. Az ellentét alakzata is gyengül a forrásnyelvi *lágyan zsongó habok* kifejezés kihagyásával (detrakciós eljárás). Az archaizálást is csak részben sikerül megvalósítania a fordítónak az *окецет* 'körül' és a *соины* 'tömeg' archaikus stílusminősítésű szavak betoldásával (adjekció).

A szövegkohezív funkciójú párhuzam alakzata végigvonul mindkét szövegvariáns: a foglyok valós és a király álombeli szökése alkot párhuzamot. A két menekülés között azonban lényeges különbség van, és ez adekvát a fordításban is: a magyar foglyok (Kanizsa, Rozgonyi) menekülése a Budai várból valós mozgás, a király Csehországba való menekülése azonban csak a beteg képzelet szüleménye.

Szondi két apródja

A *Szondi két apródját* 1856-ban írta Arany, amikor a magyar szabadságharc leverésének tragikus emléke még élénken élt az emberek emlékezetében.

Arany balladája nem lineárisan követi az eseményeket. A ballada alapvető műfaji jellemzője az elliptikus szerkesztésmód. Olyan fontos események, részletek kihagyását figyelhetjük meg a szövegben, amelyekről később különböző szereplők narrációjából szerzünk tudomást.

A szövegben a jelentés- és struktúraszervező alakzatok között az ellentétnek, párhuzamnak, fokozásnak és a részletezésnek szövegszervező funkciója van. Az alakzatok a szöveg különböző helyein visszatérően, egymással összekapcsolódva alakzategyütteseket alkotnak.

Az ellentét többféle kognitív metafora formájában jelenik meg Arany balladájában. A következő ellentétalakzatok szervezik a szöveg struktúráját:

- múlt és jelen
- fönt és lent
- győzelem és vereség
- kereszténység és pogányság
- sötétség és világosság

- dal és zaj
- magyar és török retorika (vö. Fűzfa 2009: 123–132).

A fent és lent ellentéte kognitív térmetafora:

- fent: a felhős drégelyi rom, a pusztulás helyszíne: „*Szemközt vele nyájas szép zöld hegyorom*”
- lent: a török sereg ünnepe a győztes csata után – ezt a török követ apródokat hívó narrációjából tudjuk meg.

Mint ahogyan Arany több balladájában is fontos szerepe van a polifonikus szerkesztésmódnak, a *Szondi két apródjában* is több narrátor szövege köti össze vagy választja szét a diskurzusokat:

1. a külső narrátor (a professzionális dalnok, a ballada szerzője),
2. az apródok (hivatásos dalnokok lanttal) kettős szerepben: ők egyszerre főszereplők és történetmondók,
3. a török küldönc,
4. Márton, az orosz pap (vö. Kiczenkó 2009: 49–68).

A szöveg dialógusai azonban nem valódiak, hanem párhuzamos monológok, a szereplők ugyanis elbeszélnek egymás mellett.

A megszakítatlanul folyó énekmondói narratívát csak az átok zárja le. Az apródok tartása az énekmondó hűségét, a költői felelősségvállalást szimbolizálja, hiszen időben még nincs messze a szabadságharc bukása! Ez Arany személyes véleménye az énekmondó tartásáról, felelőségéről.

A török követ és az apródok narrációja között retorikai szempontból is ellentét van: „A szempontváltogató dinamikus drámai szituációban (a török állandó próbálkozásai közepette) megszülető tartásuk szilárdan, rendíthetetlenül mond ellent a rábeszélés retorikájának” (Nyilasi 2009: 92).

A Szondi két apródja orosz, angol célnyelvi szövegvariánsainak egybevetése

Elsőként az orosz szövegváltozatot vetem egybe a magyarral, majd ezt követi az angol szövegvariáns elemzése. Az Arany balladáinak orosz szövegvariánsait tartalmazó fordításkötet 1962-ben jelent meg Budapesten, a Corvina Kiadónál Jelena Malihina előszavával és szövegvégi magyarázó jegyzeteivel. A *Szondi két apródját* Szamojlov fordította. A fordítások a 20. század közepén készültek, tehát közel 100 évvel az eredeti szövegek keletkezése után. Ezt azért fontos megjegyezni, mert a különböző nyelvű szövegek keletkezési ideje közötti nagy időbeli eltérések aszimmetrikussá teszik a fordítást.

A célnyelvi szöveg elliptikus szerkesztésmódja követi az eredetit. Az Arany-szöveg archaikus stílusát azonban nem sikerül teljesen visszaadnia a fordítónak. Egyes szövegrészekben ugyan megfelelően alkalmazza Szamojlov azokat az archaikus orosz lexikai elemeket, amelyek részben érzékeltetik a forrásnyelvben megidézett magyar történelmi időszakot, de az egész szöveg archaikus stílusát nem sikerül visszaadnia. Például a kognitív térmetafora egyik eleme megjelenik az orosz szöveg elején is, de nem teljesen adekvát az eredetivel. A magyar szövegben a drégeli rommal *szemközt* van a *zöld hegy-orom*, ahol Szondi sírja áll, az orosz szöveg csak hozzávetőlegesen jelzi a helyet: *вблизи 'a közelben'*. Az ellentét alakzatát azonban létrehozza a fordító: a második versszakban megjelenő völgy ellentétpólus megjelenítésével.

Az eredeti szöveg:

Felhőbe hanyatlott a drégeli rom,
Rá visszasüt a nap, ádáz tusa napja;
Szemközt vele nyájás, szép zöld hegy-orom,
Tetején lobogós hadi kopja.

Két ifju térdel, kezökben a lant,
A kopja tövén, mintha volna fészület.
Zsibongva hadával a völgyben alant
Ali győzelem-ünnepet űlet.

The ruins of Dregel have sunk in the clouds

*The setting sun peers back,
Fight-worn is its red gaze,
opposite, a gentle green-grassed hill of mounds*

‘Drégely romjai a felhőkbe merültek,
a lenyugvó nap visszafordítja
harc-koptatta vörös tekintetét,
szemben, a finom zöld fűvel benőtt
nyájas hegyorom
with a spear and a flag that the wind frays.
dárdával és zászlóval, amelyet a szél lenget.’

A célnyelvi szövegben az eredetiben nem szereplő adjekciós alakzat, megszemélyesítés jött létre a következő helyen:

*The setting sun peers back,
Fight-worn is its red gaze,*

‘A lenyugvó nap visszafordítja
harc-koptatta vörös tekintetét,

A keresztre való utalást is adekvátan adja vissza fordító:

- *looks as if there were a cross struck to the spear's stem* – ‘mintha kereszt lenne a (zászlón) átszúrt lándzsa’

A magyar oldalon uralkodó csend és a törökök győzelmi mulatozása közötti ellentét alakzata is adekvát a célnyelvi szövegben. A fordító az ünnep leírását – a magyar szövegtől eltérően – részletezi, ezzel alakzattöbbletet hoz létre:

*with victory shouts proud Ali cheers his bands,
and he dances and praises and feasts them.*

‘a győzelmére büszke Ali mulat a társaival,
és táncol és dicséri és ünnepli őket.’

Vizsgáljuk meg a török kulturális reáliák fordítását is!

3. „Mért nem jön a Szondi két dalnoka, mért?
Bülbül-szavu rózsák két mennyei bokra?
Hadd füzne dalokból gyöngysorba füzéért,
Odaillót egy **huri nyakra!**”

4. „Ott zöldel az **ormó**, fenn zöldel a hant
Zászlós kopiával a **gyaur basa** sírján:
Ott térdel a gyöngypár, kezében a lant,
És pengeti, pengeti, sírván:”

Az orosz változat:

«Где ж отроки, что перед Сонди пели?
’Hol vannak a sihederek, akik Szondi előtt énekeltek?
Где соловьиных роз небесных два куста?
Hol van a **fülemile rózsák két mennyei bokra?**
Пусть песнь, как ожерелье райских пери,
Éneket, mint paradicsomi gyöngysort,
Сплетают их жемчужные уста. Hadd fonjon **gyöngy szájuk.**’

A *bülbül fülemüle*’ szó arab átvétel a török nyelvben, az orosz fordításban változatlanul megjelenik, csak transliterációval. A *Bülbül-szavu rózsák két mennyei bokra* sor a forrásnyelvi szövegben az ifjú dalnokok keleti hangulatot idéző metaforája. Ez homoszexuális utalás is egyben a szövegben, mivel a magyarban (ugyanígy az oroszban sem) nem volt szokás rózsának nevezni sem fiút, sem férfit, a török kultúrában viszont igen, így ezt a metaforát is kulturális reáliaként értelmezhetjük. Az orosz szövegvariánsban teljes a megfeleltetés: соловьиных роз небесных два куста ’fülemile rózsák két mennyei bokra.’ A célnyelvi szövegrészben többletalakzat, enallagé (inverzió) jött létre, amelynek az archaizálás kompenzálása a funkciója.

Az angol szövegvariáns

3. "Szondi's two pages, why do they not come?"

*Rose-bushes with angels' voice –
they rhyme no fury –
let them weave a wreath of songs
here to become*

the be jewelled neck of a Houri."

Szondi két dalnoka miért nem jön?

Angyali hangú rózsabokrok –
rímeljének, ne dühöngjenek
hadd szőjenek dalkoszorút
itt váljon

ékességévé egy huri nyaknak.'

A célnyelvi szövegvariánsban is megmarad a dalnok = rózsabokor metafora, a *bülbül* reáliát azonban kihagyja Makkai, a szöveg többi részét pedig magyarázó leírással fordítja. A *they rhyme no fury* 'rímeljének, ne dühöngjenek' jelentésű szövegrész pedig betoldás, az eredetiben nem szereplő adjekciós alakzat.

A magyar és a török retorika között az egész szövegen átvonuló ellentét van, amelyet az orosz és az angol fordító is adekvátan ad vissza. A törökök hízelgő meggyőző retorikus érvei ellentétben állnak a magyar retorikai hagyományokkal. A török retorikában magában is kifejeződik az ellentét: előbb hízelgés, majd fenyegetés várja az apródokat. Az egyébként szemérmes Arany szövegében ismét megtalálható a homoszexualitásra történő utalás, ami az orosz szövegvariánsban az eredetinel explicitebb (vö. Fűzfa 2014: 27):

14. „S küldött Alihoz... Ali dús, Ali jó;

Lány-arcotok' a nap meg nem süti nála;

Sátrában alusztok, a szélkül is ó:

Fiaim, hozzá köt a hála!"

Az orosz változatban is megjelenik a hízelgés, de az a burkolt célzás is, hogy tartoznak az apródok Alinak, amiért – lány módra – gondoskodik róluk:

« Спать будете в тепле и есть на серебре! 'Melegben fogtok aludni és
ezüsből enni!

Ни солнца луч, ни беспокойный ветер Sem a nap sugarai, sem
a nyugtalan szél

Не потревожат вас в его шатре». Nem zavarnak majd
a sátrában.'

«Кончайте! Хватит славу петь гяуру!
 'Fejezzétek be! Elég volt a **gyaur** dicséretét zengeni!
 Вы, жалкие щенки, лишились ума!
Szánalmas kutyakölykök, elment az eszetek!
 Скорей! Нето Али с вас спустит шкуру,
 Gyorsan! Különben **Ali lenyúzza a bőrötöket**
 Есть у него и розга и тюрьма!» Van vesszeje és börtöne!»

Az **angol változatban** is megfigyelhető a verbális agresszió fokozódása a török narrációban (vö. Kiczenkó 2009: 49–68), ami az ellentétek mellett a fokozás alakzatában fejeződik ki.

A párhuzamos monológok a ballada végéig folytatódnak mind az Arany-szövegben, mind pedig a célnyelvi szövegvariánsokban. A szövegzáró utolsó versszak ószövetségi utalás, bibliai átok. Az átok lezárja a szöveget, véget vet a párhuzamos monológoknak (vö. Kiczenkó 2009: 49–68).

19. *Apadjon el a szem, mely célba vevé,
 Száradjon el a kar, mely őt lefejezte;
 Irgalmad, oh Isten, ne légyen övé,
 Ki miatt lőn ily kora veszte!*

Meg kell jegyeznünk, hogy Arany is archaizál a szövegben, hiszen már az ő idejében is régies volt a bibliai átok nyelve, de mivel a keresztény vallás az ő korában az emberek mindennapi életének része volt, a korabeli befogadók értették a mai befogadók nagy részének már nehezen vagy nem érthető szövegrészeket. Ahogyan értették a szöveg allegorikus jelentését is. Hogy mit értett meg ebből az orosz fordító? Ha az orosz nyelvű balladakötet szerkesztőjeként feltüntetett Kun Ágnes vagy más, a Szovjetunióba emigrált költők vagy irodalmat értő befogadók segíthettek is a fordítónak, azonban a fordítás korában érvényes kulturális kánon mindkét országban más volt, mint Arany korában.

Az orosz szövegvariánsban az archaikus átok stilizált változata jön létre. Ennek oka az lehet, hogy mind szemantikailag, mind grammatikailag eltérőek a nyelvi elemek az orosz ortodox vallási kultúrában, illetve a múlt század 50-es éveiben kevesen voltak képesek – a többnyire hiányzó vallási lexikai ismeretek

Összegzés

A szakirodalomban megoszlanak a vélemények a szépirodalmi szövegek fordíthatóságáról (vö. Jakobson 1959, Kosztolányi 1990). A művészi szövegek fordítása azért is nehéz, mert a célnyelvi szövegnek egyszerre sokféle kritériumnak kell megfelelnie:

1. lényegi információtartalmát tekintve nemcsak a forrásnyelvi szövegnek mint invariánsnak,
2. hanem a célnyelvi befogadó kultúra szövegalkotási kánonjának,
3. valamint a mindenkori befogadók elvárásainak is (vö. Lőrincz 2007).

A dialektusok és népnyelvi elemek, valamint az archaizmusok fordításával kapcsolatban is megoszlanak a vélemények a szakirodalomban. Anton Popovič, a szlovák fordításelméleti szakirodalom egyik legmeghatározóbb képviselője a következőket írja ezzel kapcsolatban: „... az egyik nyelv dialektusa sem a nyelvi anyag, sem a jelrendszer szintjén nem lehet kifejezésbeli ekvivalense egy másik nyelv dialektusának” (vö. Popovič 1980 : 186). Ez a vélemény kizárja a teljes fordítási ekvivalenciát. Ugyanakkor a Popovič munkájának megjelenése óta eltelt időszakban keletkezett szakirodalom eredményei alapján bebizonyosodott, hogy nincs lefordíthatatlan szöveg, csak könnyebben vagy nehezebben lefordítható szövegek vannak (vö. Albert 2003 : 93). Abszolút fordítások ugyan nem, de különböző, a forrásnyelvi szöveg információtartalmát visszaadó célnyelvi szövegvariánsok létrehozhatók.

Gideon Toury (1980) a különböző típusú szövegek esetében a megfeleltetési viszonyt egy skalaritás mentén helyezi el: adequacy (adekvátság), appropriacy (célnyelvi megfelelés). Ugyanis a fordításszövegnek nemcsak a forrásnyelvi szövegnek, mint normának, mint invariánsnak (vö. Popovič 1980, Lőrincz 2007, 2017b) kell megfelelnie, hanem a célnyelvi befogadó kultúra szövegalkotási kánonjának, valamint a mindenkori befogadók elvárásainak is. Ilyen értelemben a célnyelvi szöveg a fordításszöveg újraírásának is tekinthető (vö. Toldi 2017).

A sajátosan magyar történelmi reáliák fordításával kapcsolatban az elemzett szövegekben is találkozunk azokkal a fordítói eljárásokkal, amelyekről Procsanova (2012 : 193) ír egy, a Csendes Don német fordításának problémáit elemző tanulmányában:

- transliteráció,

- tükörfordítás,
- körülbelüli fordítás,
- kihagyás,
- körülíró fordítás.

A reáliák fordításakor a fordító gyakran választ olyan stratégiát, amely biztosítja a célnyelvi szövegnek a forrásnyelvi szöveghez való optimális hasonlóságot. Ez egyúttal azonban azt is jelenti, hogy a célnyelvi olvasó feldolgozási erőfeszítése nő. Ebben az esetben az erőfeszítést ellensúlyozhatja, ha az eredeti szöveghez hasonló hatást ér el a műfordító (vö. Heltai 2008 : 61 – 75). Klaudy Kinga (2007: 177–184) szerint a műfordításokban a fordítók a reáliák átkódolásakor az aszimmetria hipotézist alkalmazzák.

A *Szondi két apródja* és az *V. László* című ballada forrás- és célnyelvi szövegváltozatainak egybevetése kapcsán az aszimmetria jelenségeit vizsgálva elsősorban az ellentét, párhuzam, fokozás és részletezés alakzatait elemeztem.

A forrásnyelvi szövegek egyes jelentéseit mind a Toldi, mind pedig az elemzett két ballada orosz, illetve angol nyelvű szövegvariánsában visszaadták a műfordítók. A népies kifejezések, az archaizmusok, valamint a kulturális utalások – a sajátos történelmi háttér, a politikai áthallások – azonban nem vagy nem pontosan érzékelhetők bennük.

Formai szempontból azonban minden esetben követték a fordítók a forrásnyelvi szövegeket. Ez elsősorban a sorhosszúság, rím, ritmus, alliteráció, tehát a prozódiai jelenségekre vonatkozik. A sajátos stíluselemek, alakzatok és trópusok fordításakor azonban kisebb-nagyobb eltérések találhatók a célnyelvi szövegekben.

Irodalom

Albert Sándor 2003. *Fordítás és filozófia*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XVII. Tinta Könyvkiadó. Budapest.

Bakti Mária 2016. Brit és egyesült államokbeli reáliák magyarul. Kulturális átváltási műveletek Bill Bryson Jegyzetek egy nagy országból című művének magyar fordításában. In: Vermes Albert (szerk.): *A fordítás arcai. Ünnepi kötet A fordítás arcai című konferenciasorozat 10. évfordulója alkalmából*. Eszterházy Károly Egyetem. Líceum Kiadó. Eger. 108–120.

- Bárczi Géza 1980. *A magyar nyelv múltja és jelene*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Baróti Szabó Dávid 1792. Kis-ded szótár. Írta: Baróti Szabó Dávid. Második kiadás, megbővítve. Kassán, Ellinger János betűivel.
<http://mek.oszk.hu/07000/07010/07010.pdf> (letöltve: 2017. dec. 3.)
- Barta János 2003. *Arany János és kortársai. I. Arany-tanulmányok*. Bitskey István és Görömbei András (szerk.): Bibliotheca Studiorum Litterarium 27. Csokonai Universitas Könyvtár. Kossuth Egyetemi Könyvtár. Debreceni Egyetem. Debrecen.
- Beke József 2017. *Arany-szótár. Arany János költői nyelvének szókészlete I–III*. Inter – Anyanyelvápolók Szövetsége. Budapest.
- Beke József 2017. *Archaikus elemek Arany János költészetében*.
<http://www.forrasfolyoirat.hu/1703/beke.pdf> (letöltve: 2017. nov. 2.)
- Curkan-Drozka, Elona – Цуркан-Дружка, Элона: Ведущие стратегии перевода диалектизмов на польский язык на примере стихотворений Сергея Есенина. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica Rossica* 10., 2014. pp. 106–117. ISSN Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica Rossica 1731-8025
http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.hd-l_11089_10122/c/10-105_114-Curkan-Drozka.pdf. Letöltve: 2017. 06. 14.
- Csűry Bálint 1935–36. *Szamosháti szótár I–II*. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest.
- Dugonics András. In: A magyar irodalom története 18. <http://mek.oszk.hu/02200/02228/html/03/71.html> (letöltve: 2017. dec. 3.)
- Fűzfa Balázs 2009. Nézőpontváltások és beleír(ód)ások a Kapcsos könyv első szövegében. In: Fűzfa Balázs (sorozatszerk.): *A 12 legszebb magyar vers 3*. Savaria University Press. Szombathely. 123–132.
- Fűzfa Balázs 2014. Kommunikáció, (homo)erotika és magatartás-szimbólumok Arany János néhány balladájában. In: *Arany János, a „nyelvrontó”. Tanulmányok Arany János költészetéről*. Kézjegy. Savaria University Press. Szombathely. 23–34.
- Heltai Pál 2008. Kulturálisan kötött kifejezések visszafordítása az Under the Frog című regényben. *Fordítástudomány* 2008. X. évf. 2. szám. pp. 61–75.

- Horváth László 2017. *A Toldi szókészletének eredetéről*. MNy 113. évf. 2017: 450–466.
- Jakobson, Roman 1972. *Hang–Jel–Vers*. Gondolat Könyvkiadó. Budapest.
- Kiczenkó Judit 2009. Útban a Szondi két apródja felé. In: Fűzfa Balázs (szerk.): *A 12 legszebb magyar vers 3*. Szombathely: Savaria University Press.
- Kiss Jenő 2002. *Tájiszótárírás és tájiszótárak*. Nyr 2002. 4. sz. 391–415.
- Klaudy Kinga – Simigné Fenyő Sarolta 2000. *Angol–magyar fordítástechnika. A fordítás lexikája és grammatikája 2*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 2000.
- Klaudy Kinga 2007. Az aszimmetria hipotézis. In: *Nyelv és fordítás. Válogatott fordítástudományi tanulmányok*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 68. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 177–184.
- Kosztolányi Dezső 1990 (1928). Ábécé a fordításról és ferdítésről. In: *Nyelv és lélek*. Szépirodalmi–Fórum. Budapest–Újvidék. 574–579.
- Lőrincz Gábor 2018. *Az írói szótárak hasznáról és alkalmazhatóságáról az anyanyelvoktatásban, különös tekintettel az Arany-szótárra*. Kézirat. E kötet utolsó tanulmánya.
- Lőrincz Julianna 2007. *Kultúrák párbeszéde*. EKF Líceum Kiadó. Eger.
- Lőrincz Julianna 2017a. *Dialektus és fordítás. Arany Toldijának tájnyelvi elemei orosz fordításban*. In: VI. Dialektológiai Szimpozion, Szombathely 2015. szept. 2–4. Czetter Ibolya, Hajra Beáta, Tóth Péter. Kiadja: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai tanulmányok Kara, Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács. Készült a Nyugat-magyarországi Savaria Egyetemi Központ Magyar Nyelvészeti Tanszékén. 465–472.
- Lőrincz Julianna 2017b. Szimmetrikus és aszimmetrikus jelenségek a műfordításban. In: *„Érték, minőség és versenyképesség – a 21. század kihívásai“ / „Hodnota, kvalita a konkurencie schopnosť – výzvy 21. storočia“*. A Selye János Egyetem 2017-es Nemzetközi Tudományos Konferenciájának tanulmánykötete / Zborník medzinárodnej vedeckej konferencie Univerzity J. Selyeho 2017. Selye János Egyetem, Komárom.
- Marszałek, Marek 1999. *Проблемы перевода донских диалектизмов на польский язык*. Bydgoszcz: Uniwersytet Kazimierza Wielkiego. 22.
- Martinkó András 1954. *A nyelvi archaizálás kérdései*. Nyr. 1954. 1. sz. 369–74.
- Martinkó András 1965. *A prózairó Petőfi és a magyar prózastílus fejlődése*. Akadémiai Kiadó. Budapest. Irodalomtörténeti Könyvtár 17.

- Minya Károly 2011. A neologizmusok és archaizmusok skaláris jellemzése. In: *Változó szókincsünk*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 118. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 107–109.
- Minya Károly 2017. *Tanítsuk-e a Toldit? Archaizmusok az elbeszélő költeményben*. Az Arany János-emlékévé megnyitóján 2017. február 21-én elhangzott előadás kézírata
- Nemes Nagy Ágnes 1988. *Szöke bikkefák. Verselemzések*. Diákkönyvtár. Móra Ferenc Könyvkiadó. Budapest.
- <http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/NEMESNAGY/nemesnagy00234a/nemesnagy00271/nemesnagy00271.html> (letöltve: 2017. október. 25.)
- Nyilasi Balázs 2009. A Szondi két apródja és a történelmi ballada megújítása. In: Fűzfa Balázs (sorozatszerk.): *A 12 legszebb magyar vers 3*. Szombathely: Savaria University Press. Szombathely. 85–94.
- Pap Kinga 2009. A nyelvi agresszivitás poétikája Arany János a Szondi két apródja című balladájában. In: Fűzfa Balázs (sorozatszerk.): *A 12 legszebb magyar vers 3*. Szombathely: Savaria University Press. Szombathely. 133–145.
- Pásztor Emil 1986. *Toldi-szótár*. Tankönyvkiadó Vállalat. Budapest.
- Popovič, Anton: *A műfordítás elmélete* (ford. Zsilka Tibor). Bratislava: Madách. 1980.
- Procsanova, E. A. – Процанова, Е. А. 2012. Проблемы перевода культурно-специфической лексики с русского языка на немецкий в художественном тексте (на примере романа М.А.Шолохова «Тихий Дон») In *Язык, коммуникация и социальная среда*. №10. Халле, 193.
- Révai Miklós 1786–1787. *Faludi Ferenc költeményes maradványai*. Két kötet. Győr. www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/MagyarIrodalom-magyar-irodalomtortenet-1/magyar-irodalomtortenet-pinter-jeno-5116/4-a-magyar-irodalom-a-xviii-szazadban-F17/faludi-ferenc-1140/faludi-ferenc-ele-1141/ (letöltési idő: 2017. dec. 3.)
- Szabó Zoltán 1986. *Kis magyar stílustörténet*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Toldi Éva 2017. Műfordítás, újraírás, recepció. In: *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Књига XLI-1 (2016) Annual Review of the Faculty of Philosophy, Novi Sad, Volume XLI-1 (2016) 467–480*. <http://godisnjak.ff.uns.ac.rs/index.php/gff/article/download/1862/1884/> (letöltési idő: 2017. november 05.)

Tompa József 1972. *A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Toury, Gideon 1980. *In Search of a Theory of Translation*. The Porter Institute for Poetics and Semiotics. Tel Aviv University. Tel Aviv.

Források

Arany János össze művei. Szépirodalmi Kiadó. Budapest. 1982.

Арань, Янош 1962. Баллады. Под редакцией Агнессы КУН. Корвина. Будапешт.

Lőrincz Gábor

Selye János Egyetem
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

AZ ÍRÓI SZÓTÁRAK HASZNÁRÓL ÉS ALKALMAZHATÓSÁGÁRÓL AZ ANYANYELVOKTATÁSBAN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL AZ ARANY-SZÓTÁRRA

1. Bevezetés

A szótárak különböző típusainak létrehozását minden esetben társadalmi igény indokolja, ennek ellenére a tanárok, nyelvészek, irodalmárok egy részén és néhány nem szakmabeli érdeklődőn kívül a szélesebb közönség nem forgatja őket. Annak ellenére sem, hogy a szakmának szánt bonyolult szótárak több esetben egyszerűsített, könnyebben befogadható változatban is forgalomba kerülnek: ilyenek pl. az ÉKsz. és az ÉKsz²., valamint a Zaicz-féle etimológiai szótár (előbbieket az ÉrtSz., utóbbi pedig a TESZ. és az EWUng. anyagára épül), illetve az Értelmező diákszótár, amely kimondottan oktatási célokra készült (az egyes szócikkek szinonimákat, antonimákat, tájnyelvi megfelelőket, kapcsolódó frazeológiai egységeket stb. is tartalmaznak, hogy a diákok egy helyen mindent megtalálhassanak).

Kálmán C. György (2006) ennek az érdektelenségnek az okait ironikusan (bár részben nagyon találóan) így fogalmazza meg: „Az irodalmi szótárt első közelítésben talán úgy lehetne definiálni, hogy olyasmi, amelyben soha nem találjuk meg, amit keresünk (illetve rosszul: vagy túl röviden, vagy olvashatatlanul hosszán, vagy más címszó alatt, vagy jól eldugva valamely címszó belsejében). Ez azonban csaknem minden más szótárra is érvényes volna. [...] Az igen modern ember minderre – mármint az irodalmi szótárak egész területére – rálegyinthet, és azt mondhatja: most már úgyis mindent megtalálunk a világhálón, fene se fog szerzői, terminus- vagy műlexikonokat papíron néze-

getni. Pedig fontos élvezettől fosztja meg magát: a »nem találom!« és a »megvan!« közötti hányódás szédületétől, a véletlen beleolvasgatások revelációjától, meg attól, hogy észrevegye: mely szócikkek hiányoznak, és melyek feltűnően hosszúak vagy rövidek.” Büky László a nyelvész szakma részleges érdektelenségére is rámutat: „Sajnálatos: (a hivatalos hazai) tudományosság mérlegében a tudományos minősítések szempontjából a szótárak általában nem sokat nyomnak, némely esetben azonban úgy vélhetni, hogy ugyanakkor például az ún. PhD címek, amelyeket számos egyetemen szinte számolatlanul osztogatnak (némelykor a dr. habil.-t úgyszintén), nincsenek Justitia ilyen eredményű mérlegelésének kitéve” (Büky 2010: 380).

Jelen dolgozatban a szótárak egy speciális típusával, az írói szótárral foglalkozom, különös tekintettel Beke József nemrégiben megjelent Arany-szótárára (teljes címe: *Arany-szótár. Arany János költői nyelvének szókészlete I–III.*, rövidítése: AranySz.). Az Arany-szótár a költő születésének 200. évfordulója alkalmából készült el, bár megjelentetésének igénye már száz évvel korábban megfogalmazódott: „Kétségtelen, hogy legnagyobb költőink s íróink művei nyelvi és nyelvészeti szempontból mindmáig nincsenek s nem is lehettek eléggé felhasználva. Hogy nem is lehettek, annak bizonyítására csak azt az egy adatot hozom fel, hogy a legnagyobb s legmagyarabb költő, Arany János összes írásainak egyöntetű és teljes kiadása csak most van munkában s terv szerint 1917-ben – a költő halála után 35 esztendővel! – kellett volna megjelennie (...) A múlt századi íróink közül Vörösmartyt, Aranyt és Jókait szokták emlegetni, mint akik műveikben legtöbb szót használnak. S valóban, mindegyikük szinte kimeríthetetlen kincsbányája a ritka, a népies, a zamatos magyar szavaknak; s e bánya még nincs kellőleg kiaknázva, bár művelése szép és hálás feladat, mert itt a szorgalmas munkás minden egyes drágakő összetételét és eredetét a vegyész pontosságával és biztosságával meg tudja állapítani. Nagyobb szótáraink, így bizonyára a készülő új akadémiai nagyszótár is, idéznek ugyan a fenti három nagyság műveiből, de ezek az adatok így némileg elszigeteltek; együtt, egy helyen s rendszerben kellene őket látni. S ez az, ami még nincs, de kellene: szótár legnagyobb íróink műveihez! A munkában levő hatalmas, új Arany-kiadásnak méltó betetőzése s hozzá igen hasznos segédkönyv lenne egy Arany-szótár, amely a nagy költő egész szókincsét felöleli. Ez a munka egyúttal, mondhatjuk, a 19. század költői nyelvének is szinte teljes szótára lenne” (Somogyi 1917:

104–5). Martinkó András a fenti költők sorát a Petőfi-szótárról írt 1975-ös kritikájában kiegészítette még Csokonaival, Adyval és József Attilával.

A Somogyi Géza-tanulmány megjelenése óta eltelt száz, illetve a Martinkó-kritika publikálásától számított negyvenkét évben ezt a hatalmas munkát a nyelvész szakma elkezdte, és a megfogalmazott elvárásokat részben túl is teljesítette, hiszen van már Petőfi-, Jókai-, Balassi-, Juhász Gyula-, Zrínyi-, Mikes-, Radnóti- és Arany-szótárunk, Csokonai-szókincstárunk, egy-egy irodalmi remekmű szókincset feldolgozó Toldi- és Bánk bán-szótárunk, valamint készülõben van a József Attila-szótár is, viszont Vörösmarty és Ady életmûvének szótári feldolgozása még várat magára.

2. Az írói szótárakról általában

Beke József a következõket írja az Arany-szótár bevezetõjében: „Az írói szótár feladata az illetõ alkotó szavainak számbavétele és e szavak pontos értelmének meghatározása a mû adott szövegösszefüggéseiben. A cél az, hogy a feldolgozott szóanyagból egyetlen kifejezés egyetlen jelentésárnyalata se maradjon említetlenül az adatok tömegében. Ez azt is jelenti, hogy ha a szövegben csak a legkisebb mértékben is jelen van az átvitt értelemnek vagy a hagyományos állandósultságból adódó jelentéstöbbletnek, a szólásszerûségnek valamilyen mozzanata, arra is fény derüljön. Valamely költemény kifejezéseinek helyes értelmezése nélkülözhetetlen azon az úton, amelyen eljuthatunk az egész mû gondolati és mûvészi teljességének befogadásához. Az írói szótár tehát megkísérli a közvetítést az írói szándék és az olvasói megértés között, ez indokolja a szükségességét is, hiszen idõvel a költõi mûvek egyes szavai elavulhatnak, kihullhatnak a nyelvközösség mindennapjaiból” (AranySz. I.: 17).

Péter László is hasonlóképpen összegzi a Juhász-szótár hasznát (vö. 1973: 95): 1. a költõ jobb és mélyebb megértését szolgálja (pl. a jelentéstani szempontú magyarázatok által); 2. összehasonlító forrásanyag a magyar szókincs tanulmányozásához; 3. nyelvmûvelõ szerepe van. A fentieket még Szathmári István Radnóti-szótár kapcsán megfogalmazott észrevételei közül a másodikkal érdemes kiegészíteni: „Mivel a vers rendszerint implicit jellegû, ezért explicitté kell tenni. Közérthetõbb megfogalmazásban: meg kell érteni, sõt átérezni a

legteljesebb mértékben. Ezt segít(het)i elő az efféle szótár. (...) Az efféle szótárak második célja a korabeli költői stílusnak és az irodalmi nyelvnek az alaposabb megismerése. (...) E szótárak harmadik céljaként említhetjük azt, hogy hozzásegítenek az egyéni stílusnak – ... – a kielemezéséhez” (Szathmári 2010: 94–95).

Ezek a megállapítások azonban két ellentmondást is magukban foglalnak: 1. kifejezhetőek-e az emberi gondolatok a nyelv segítségével – pontosabban gondolataink közvetítésének egyetlen és legjobb eszköze-e a nyelv, 2. a mű befogadása és befogadója szempontjából kell-e foglalkozni azzal a kérdéssel (egyáltalán jogos-e az effajta kérdésfeltevés), mi járhatott az író/költő fejében műveinek létrehozása során.

Az első kérdésre a modern irodalomelmélet a következőképpen válaszol:

- „1. A nyelv a maga szabályosságával és kanonizáltságával már nem képes a modern ember létezésének bonyolult viszonyrendszerét leképezni.
2. A klasszikus poétikai eszközök segítségével már megragadhatatlan és elmondhatatlan e jelen összetettsége.
3. (Ezért) veszélybe került az emberek közötti, nyelv általi megértés folyamata és mibenléte.
4. Megoldási lehetőségként kínálkozik a (költői) nyelv megújítása, újraalkotása:
 - a) a jelentések generálódásának szintje valamely konstruált szövegben a szintagmatikus és a szintaktikai szintről a morfématikus és fonémikus szintre teendő át;
 - b) fokozottan felhasználandók a jelentésteremtésre az eddig alulreprezentált költői eszközök (főképpen a hangtest nélküli jelentéshordozók, kiemelten: az írásjelek és egyéb nyomdatechnikai jelzések, mint például a kurziválás, egyedi tördelés stb.);
 - c) a grammatikai metafora a megszokottságból kilépő nyelv omnipotens költői eszköze lehet;
 - d) (mert) ez az egyik olyan jelrendszer, mely mint lehetősége a költői nyelvnek, a struktúra megváltoztatása mellett és ezzel együtt képes teljesíteni a nyelv heterogenitásának és homogenitásának való megfelelés elvét;
 - e) (mert) miközben látszólag hibát vét (illetve ő maga a »hiba«) – az

addigi szabályok mércéjével mérve –, valójában a poétikai innováció jelentékeny eszköze lesz;

- f) (mert) olyan új jelentéseket generál, amelyek nélküle nem jöhetnének létre az adott szemantikai egységben;
- g) (továbbá) ezek az új jelentések csak általa teremthetnek meg, azaz csak önmaguk által definiálhatók;
- h) (azaz) nem írhatók le más grammatikai-retorikai jelsorral, nincs homonimikus és szinonimikus megfelelésük;
- i) (mert) lényegüket éppen a kontextushoz való viszonyuk egyedisége adja” (Fűzfa 2014: 19–20).

Ha tehát a nyelv nem a legjobb eszköz gondolataink kifejezésére, akkor mi értelme van mégis egy-egy író/költő szavait számba venni? A fenti megállapításokból kitűnik, hogy éppen a költő/író nyelvteremtő munkásságának dokumentálása a cél, annak rögzítése, hogy egy-egy általánosan használt fogalom kifejezésére hogyan teremt új szavakat, illetve, hogy a nyelvben egyébként közhasználatú szavakat (vagy más költői eszközöket) olyan jelentéssel ruházza fel, amellyel előtte a nyelvet használó közösségnek még soha egyetlen másik tagja sem: „Minden író és költő egy-egy nyelvújító; ő is, ha egy fogalomra nem talált megfelelő és eléggé jellemző kifejezést, akkor nem habozott ilyet alkotni. Ez majd mindig élő tövekből, élő képzőkkel, a nyelvszokásnak megfelelően történt. A meglevő analógiák szerint alkotott új szavai alig is térnek el mintáiktól külalakra, éppen ezért olvasás közben nem szúrnak erősen szemet, mint az olyan rózsa, amely csak gyenge színárnyalatban tér el, de különben mindenben megegyezik környezetével” (Somogyi 1907: 154). Kosztolányi is hasonlóképpen fogalmaz éppen Arany nyelvhasználata kapcsán: „Soha nem találkoztam még költővel, aki a nyelvvel ilyen csodát művelt volna. Nála nyelv és érzés, eszköz és cél, szándék és kifejezés döbbenetesen egy. Valahányszor egy szót használ, az más színt, árnyalatot kap, mint a közbeszédben, valami varázst, mely addig nem volt benne, erőt vagy bájat, zengést vagy selypítést, vagyis eltolja a költői-képzetes sík felé, s ez az a boszorkányosság, mely minden irodalmi alkotás mélységes lényege, titkos mivolta” (Kosztolányi 2004: 110). Emellett természetesen azzal a megállapítással is egyet kell értenünk, mely szerint: „Ide tartozik az a furcsa paradoxon is, hogy az írói *szótár* készítőinek kénytelen-kelletlen ezerszer és tízezerszer le kell írniuk olyan köznyelvi szavak definícióit

is, melyeket mindenki ismer. A későbbiekben talán lesz módom utalni arra a kettős veszélyre, hogy a PSz. (Petőfi-szótár – L.G.) írói egyszer túlságos ekonómiával hagyatkoznak a nyelvi köztudatra, máskor túl akarják értelmezni az Értelmező Szótárt <sic!>. Mindez majd akkor lesz szinte kínosan mulatságos, amikor húsz vagy ötven írói szótár birtokában fogják utódaink húsz vagy ötven kötetben olvasni, hogy mi a *fej*, a *kutya*, a *szél*, mit jelent az, hogy *eszik*, *megy*, ki az az *én* s mi az a *hogy* stb. Miként lehetne ezen a teljesség elvének megtartásával változtatni – nem tudom” (Martinkó 1975: 94).

A második kérdésre pedig egy Aranyak tulajdonított mondás adja meg a választ: *Gondoltam fenét!* Ez a mondás nemcsak azért találó, mert bizonyítja, hogy a mű minden esetben az írótól/költőtől független entitás, hanem azért is, mert rámutat az értelmezhetőség, illetve az eredet megállapításának nehézségeire is. Biztosan csak azt lehet tudni, hogy Arany mondott vagy leírt valami olyat, amivel nemtetszését fejezte ki (a különböző változatok szerint *gondolta*, *tudta*, *akarta*, *várta a fene vagy f...*), de hogy pontosan mivel kapcsolatban és kinek, arról a kutatás eddig még pontosat nem tudott megállapítani (l. Lőrincze Lajos ezzel kapcsolatos cikkét). És hogy ez miért fontos az írói szótárak szempontjából? Azért, mert sokszor még a kritikai kiadások is pontatlanul tartalmazzák a különböző versek szövegeit, annak ellenére, hogy a tágabb kontextus csupán egyetlen lehetőséget engedne meg, vagyis a mű értelmezhetőségében eleve korlátozzák a mindenkori befogadót.

Most pedig tekintsük át a magyar írói szótárak rövid történetét! Az első magyar írói szótár négy kötetben és 22 719 szócikkben dolgozza fel Petőfi teljes életművét. A Juhász Gyula-szótár a költő 1373 versében használt szavakat összegzi, 12 000 szócikket tartalmaz. A Csokonai-szókinccsár és a Balassi-szótár nem a szó szoros értelmében vett írói szótárak, hanem teljes szójegyzékek, vagyis konkordanciatárak: az előbbi Csokonai 16 színművének 85 543 szóadatát 9812, az utóbbi pedig a Balassi-versek és a Szép magyar komédia 38 267 adatát 4735 szócikkben dolgozza fel. Az elektronikus Mikes-szótár szövegszavainak száma 1.5 millió, a szóalakok száma 162 000, a szócikkeké pedig 20 000. A szótár magában foglalja Mikes életművének teljes szóállományát, az összes előforduló szóalakot, alak- és írásváltozatot. Sajátos, az előbbiektől eltérő jellegű a Jókai-szótár, mivel csak a mai olvasó számára ismeretlen, nehezen befogadható (tájnnyelvi, archaikus és idegen) szavakat dolgozza fel, de még így is 22 715

szócikket tartalmaz. A készülő József Attila-szótár a verseken kívül a szépprózai művek, drámarészletek, értekező próza, levelek, pszichoanalitikus írások, feljegyzések és egyéb dokumentumok szövegét is feldolgozza, 25 000 címszava 300 000 szóelőfordulásból származik.

Beke József első munkája a Bánk bán-szótár (2882 címszót tartalmaz), második a Zrínyi-szótár (6882 szócikk található benne), harmadik a Radnóti-szótár (5153 címszóval), a negyedik – és egyben legnagyobb volumenű – pedig az Arany-szótár, amely a maga 262 404 szóelőfordulásból elvont 22 423 szócikkével Arany János költői munkásságának teljes szókincsét feldolgozza. Ha ezt az adatot összehasonlítjuk a fentiekkel, akkor kiderül, hogy Arany János valóban a legnagyobb szókincsű magyar költő. Beke József szerint, ha a teljes életművet dolgozta volna fel (fordítások és egyéb), akkor a címszavak száma elérte volna a 30 000-et.

3. Az Arany-szótár előzményeiről és felépítéséről

A fentiekből jól látszik, hogy az Arany-szótár előzményeinek (a szótárírói tapasztalatok tekintetében) egyrészt Beke József korábbi munkái tekinthetők, másrészt pedig az a magyarázat és az a szótár, amelyek szorosan kapcsolódnak Arany János munkásságához. Az első Lehr Albert iskolai használatra, segédanyagként készült Toldi-magyarázata (ez akár a magyar írói szótárak korai előfutárának is tekinthető), a második pedig Pásztor Emil 2873 címszavas Toldi-szótára, amely az első ének szóállományát dolgozza fel. Utóbbi természetesen – a Bánk bán-szótárhoz hasonlóan – beletartozik a fentebb említett szótárak sorába, de az Arany-szótárhoz fűződő szoros kapcsolata miatt célszerűbbnek láttam rá itt utalni. Az előzmények között kell megemlítenem továbbá két másik munkát is: „A néprajzkutató Viski Károly készített egy mutatót az Arany-szótárhoz, és ezt közre is adta a *Magyar Nyelvőr* 1948-as évfolyamában. Viski elsősorban Arany tájszavait, nyelvjárási alakulatait vette föl szótárába. A teljes szótár nem készült el. Tudunk egy 1951-ben készült kéziratról is Ambrus Lajostól »Arany költészetének szóstatistikája« címmel” (Balázs 2017a).

Mielőtt megvizsgálánk, hogyan épül fel a szótár, illetve benne az egyes szócikkek, vegyük sorra, milyen problémákkal is kellett szembenéznie a szerzőnek

a szótár megírása során: „Arany János verses műveinek szavait szótározva már a kezdetekben szembe kellett néznem azzal a sok hibával, amelyet az, aki nem aprólékosan vizsgál minden egyes szót, észre sem vehet. Hamarosan rá kellett jönnöm, hogy a múlt század közepén megjelent kritikai kiadás éppen a számomra oly fontos szövegpontosság terén nem adhat biztos alapot. Kényszerűségből tehát több Arany-kiadást is beszereztem, és minél többet vizsgáltam, annál inkább erősödött bennem a »sanda gyanú«, hogy ezen a téren nagy bizonytalanságok vannak. »Sandaló szemmel« néztem *A lacikonyha* c. vers egyik részletére, mert sok vásárban voltam már, de azt a situációt nem tartottam elképzelhetőnek, amelyet ott olvastam: hogy ti. a kétoldalt elhelyezkedő árusok sora között, tehát a sétáló vásárlók között feltűnik egy ló: »Csak úgy neveti őt egy sanda ló«. Az még elképzelhető, hogy egy ló kancsal, hibás szemű, netán még nevetni, sőt sandalítani is tudhat, de hát épp egy vásár kellős közepén? Hiszen a vásárokon mindig elkülönül az állatvásár. Bizony-bizony nem a ló sandalít itt, nincs is szó lóról, csak egy sandaló, tehát vagy kancsalító, vagy gyanúsán pislogó szemű kövér asszony, aki neveti a fagyoskodó szomszéd árust...» (Beke 2012). Pásztor Emil a Toldi kapcsán (vö. 1980: 73–82) további jó néhány olyan külön-, illetve egybeírt alakról számol be, amelyek eltérő módon jelennek meg Arany 1883. évi szövegében, az 1952-es Voinovich Géza-féle kritikai kiadásban, illetve a Keresztury Dezső és Keresztury Mária gondozásában megjelent 1969-es kiadványban: *jó éjszakát – jóéjtszakát – jóéjszakát; özvegy házban – özvegy-házban – özvegy-házban; vad állat – vadállat – vadállat; farkas fiakban – farkasfiakban – farkasfiakban; a körül – a körül – akörül; hogymint – hogy mint – hogy mint; Isten nyila – istennyila – istennyila; kalász módra – kalász-módra – kalász-módra; stb.* A Toldi-szótár szerzője felhívja a figyelmet olyan kiadások közötti különbségekre is, amelyek nem az egybe- és különírással kapcsolatosak, de szintén helyesírási jellegűnek tekinthetők: *van-e – van-é – van-é; közójük – közójük – közójük; ezerjófűvet – ezerjófűvet – ezerjófűvet; bibicznek – bibicznek – bibicznek; megtörülte – megtörülte – megtörülte; bényiló – benyiló – benyiló; neki – neki – neki; fehérnép – fehérnép – fehérnép; stb.* Végül pedig rámutat olyan eltérésekre, amelyek morfológiai jellegűek: *kémel – kémel – kémel; könnyeden – könnyeden – könnyeden; elvonúlt – elvonúl – elvonúl; megérdemlenéd – megérdemlenéd – megérdemlenéd; átal – átal – átal.*

Hasonló jellegű eltérések nemcsak a Toldiban, hanem Arany egyéb mun-

káiban is megjelennek, de azokban vagy teljes mértékben megváltoztatják a jelentést, vagy értelmetlenné teszik a szöveget (vö. Beke 2012, 2016): *szerény - szegény, másikat - másikat, se - de, hederíte - hederítve, éjt - éjt, nyil-; kopja-sűrű zivatarban - nyil-; kopja-sűrű zivatarban.*

Az egyes költemények címeivel kapcsolatban is vetődnek fel problémák: „Igen rosszul járt az a vers is, amelynek címe e két szó variációit mutatja: karácson, karácsony, illetve: éjszakán, éjtszakán, éjszakáján, s az egyik kiadás kétfélét is alkalmaz ezekből: mást a vers címeként, mást a tartalomjegyzékben, de legalább ezek az adott kiadás tartalomjegyzékében mindenütt a K betű alatt található. (...) Jókai Mórhoz két kis alkalmi verset írt Arany, s ezek közül az egyik (kezdősor: »Vége az országgyűlésnek...«) ilyen címek alatt szerepel: Szerkesztői levél; Szerkesztői levél Jókaihoz; Levelek Jókaihoz I; Levél Jókaihoz; Jókaihoz I; (tehát a tartalomjegyzékben vagy Sz, vagy L, vagy J betűs címek közt keresendő); a másik (kezdősor: »Én kedves cimborám...«) így: Jókaihoz II; Levél Jókaihoz; Levelek Jókaihoz II; Akadémiai papírszeletek I.” (Beke 2012).

A szótár összeállítása során a legfőbb problémát a címszavak kiválasztása jelentette: „Úgy találtam, hogy A magyar nyelv értelmező szótárának (ÉrtSz.) címszavait a legegyszerűbb alapul venni. Fölmerülhet az a kérdés is, hogy az idegen szavakat hogyan tegyük címszóvá, különösen akkor, ha többféle alakban is szerepelnek: actio, akció. Aztán mi legyen itt a címszó: veder vagy vödör. Mit tegyünk, ha ugyanaz az összetett szó egybe- és különírvá is megjelenik? Ugyanis nemcsak Zrínyi, hanem még Arany korában is igen bizonytalan volt a magyar helyesírás. Egy vagy több címszóként kezeljük a létige alakjait: van, volt, lesz. E kérdésekben az elkészült írói szótárak nem mindig egységesen járnak el. Az ÉrtSz. követése nemcsak azért helyes, mert egyszerűsíti a gondokat, hanem azért is, mert közös alapul szolgálhat az egyes alkotók szókincsének összehasonlítására” (Balázs 2017b). Büky László ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy: „Amelyik szó nincs meg az ÉrtSz. anyagában, azt *-gal jelöli (**ablakfia*). Arany szavainak 24,7%-a kapott ilyen jelzést, ez azért is figyelemreméltó, mert az ÉrtSz. annak idején voltaképp (szép)irodalmi alapozású szókincsre épült” (Büky 2017: 252).

További gondot okozott a címszavak stílusminősítéseinek meghatározása: „Az AranySz. a szóhasználati minősítésekben leginkább az ÉrtSz.-hoz igazodik, de felhasználja a TESz. és az ÚMTSz. megjegyzéseit is, így nem a költő korabe-

li, hanem későbbi, illetve mai szemléletet tükröz. Különösen érezhető ez a (rég) jelzésű, régiesnek minősített kifejezésekben. Némely nyelvújítási szó (*emlény; eszélyes; fontolat*) a költő korában új, ám mivel nem került bele köznyelvünkbe, mai szemmel réginek minősül” (AranySz.: 32). Lőrincz Julianna a *Szondi két apródja kapcsán* a következőket írja: „Meg kell jegyeznünk, hogy Arany is archaizál a szövegben, már az ő idejében is régies volt a bibliai átok nyelve, de mivel a keresztény vallás az ő korában az emberek mindennapi életének része volt, tehát értették” (Lőrincz 2017: 77). A két idézet egymást kizárni látszik, de csak együtt világitanak rá a probléma valódi jellegére: az, ami mai szemmel régiesnek látszik, nem feltétlenül volt régies már Arany korában is, amit pedig archaizmusnak vélünk a műveiben, az nem feltétlenül a korabeli nyelvhasználatot tükrözi, hanem szándékos stilisztikai eszköze lehet a hatáskeltésnek. Ezzel kapcsolatban Füredi és Martinkó is megjegyzik: „Sajnos megfelelő előmunkálatok, elméleti háttér nélkül az ilyen megjegyzések (mármint a szavak minősítései – L.G.) csak szórványos jellegűek, s ezért kétes értékűek lehetnek: összességükben torz képet nyújtanak az illető költő adott korban viselt szerepéről, nyelvhasználatának stílussajátosságairól” (Füredi 1982: 496). „Az előbbi (ti. tudományos – L.G.) értelmében az írói szótár felméri az író szókészletét, megvizsgálja annak morfológiai és jelentéstani rétegződését, eredetét, jellegét, a *korabeli* köz- és irodalmi nyelvhez való viszonyát, *valamelyes* stilisztikai minősítést ad. Többet nem tehet” (Martinkó 1975: 95).

Az alakváltozatok megjelenítése szintén problémákat vetett fel: „Az alakvariáció előfordulását külön index mutatja, ez a szám a címszó után álló összesből értendő. Pl. ebből a címsorból: [**főnix**] **3 fn** (**phónix 1, fénix 1, féniksz 1, rég**) kiderül, hogy (a három variáció összegéből következően) a mai alak nem fordul elő Arany verseiben (ezért áll az szögletes zárójelben)” (AranySz.: 28–29). A címsor alakváltozatai olyan önálló vagy összevont szócikkekben jelennek meg, amelyek közvetve vagy közvetlenül utalnak a címszóra: **ph kezdetű szavak** → **f betűnél** (kivéve: **phlegetóni, phrenelóg**); **féniksz, fénix** → **főnix**. Olyan címszavakkal is találkozunk a szótárban (ezekkel kapcsolatban a tájékoztató semmilyen információt nem közöl), amelyek alakváltozatai önálló szócikkekben nem jelennek meg: pl. **áldoz 24 i** (**-ik 2; ~ni 8**). Ennek oka, hogy bár az *áldoz/áldozik* igék között részleges szóhasadás ment végbe, vagyis az alaki szétváláshoz jelentésbeli is párosul, de a szónak nem a teljes jelentéstartományában: *áldoz/*

áldozik a műsáknak, de pénzt áldoz a művészetre. Olyan esetek is előfordulnak, amikor a változatok két önálló, egymásra utaló kifejtett szócikk címszavaként jelennek meg. Itt is arról van szó, hogy az alakok csak bizonyos jelentéseikben váltak szét, ezért a pár egyik tagja egyszerű népies alak és szóhasadással elkülönült önálló lexéma is:

padló 8 fn (palló 2, nép)

'vmely helyiség talajának burkolata'

...

Vö. *padolat, padozat, padló*

palló 8 fn

1 (nép) 'keskeny patakon, árkon átvezető, korlát nélküli fahíd; bürü'

...

2 'hosszú deszka'

...

Vö. *padló*

Végül pedig megjelennek olyan poliszém alakváltozatok is az anyagban, amelyek csak nagyon ritka esetekben cserélhetők fel egymással. Ezek közül mindkettő önálló címszó, explicit módon egyik sem utal a másikra, viszont az egyik szócikke tartalmaz a másikkal kapcsolatos vonatkozásokat:

sudár 11 fn (sudar 6, rég, táj)

1 'élőfa egyenes, magasba nyúló része'

sugár 71 fn (súgár 10)

...

*13 (árv) 'szálfaegyenes, sudár termetű személy'

...

15 (jelzőként) (nép) 'sudár alakú'

4. A szótár felhasználhatósága az oktatásban

Beke Józsefnek szótárai megírására elsősorban saját iskolai, illetve tanítványainak az övéhez hasonló élményei késztették: „Amikor nagykörösi kisiskolás koromban először kibetűztem Arany János nagyszerű balladájának címét: *Tengeri-hántás* <sic!>, bizony valamilyen különleges (hántás?), de mindenképpen a tengeren végzett műveletre gondoltam, eszembe sem jutott, hogy ez arról a tevékenységről szól, amelyen mindig szívesen vettem részt, csakhogy azt kukoricafosztásnak hívtuk. Arany a címbeli kifejezést Nagyszalontáról hozta magával, de Körösön írta ezt a művét, ahol a tengeri szónak 'kukorica' jelentését csak ebben a tréfás szólásban ismeri, aki egyáltalán ismeri: tengeri fürdőt vesz, vagyis kukoricát kapál. Hasonló félreértésre adott okot az is, amikor az iskolában a Toldi e sorához értünk: 'Jól tudom, mi lap-pang bokrodnak megette'. Kedves tanárnőnk – látván, hogy nem értjük – röviden igyekezett helyes útra terelni gondolatainkat: 'ez tulajdonképpen nem más, mint mögötte'. Csakhogy ez nekünk, körösi gyerekeknek éppen úgy igealak volt, mint a versbeli 'megette'. És ekkor kaptuk az első szakszerű magyarázatot arról, hogy nemcsak mögött és mögötte van a magyar nyelvben, hanem ugyanilyen jelentésű megett és megette is, meg arról is, hogy a névutó így, a ragos főnévvel is előfordulhat” (Balázs 2017c). „A *Bánk bán*-szótár megírásának gondolatához a lehetőség és a szükség vezetett. (...) Kitűztem a drámát legközelebbi kötelező olvasmányul, és a következő órán egyik értelmes tanulóm jelentette, hogy ő már beleolvasott, de nem tudja, mi az a »pártütés«. Ez a kérdés akkor, a nyolcvanas évek elején bizony jogosnak számított” (Balázs 2017b). Valóban így van ez: „Az olvasó, sőt a szavaló (»versmondó«) s a pedagógus is – már pedig ez a nagyobb rész – az írói szótárhoz főleg akkor fordul, ha valamit nem ért a szövegben. Petőfi életművében ilyenmire aligha több mint 40–50 szó, kifejezés, fordulat esetében kerül sor. (Persze ennek a számnak sokszorosát félreértik, de erről nem tudva, nem fordulnak a szótárhoz (...))” (Martinkó 1975: 95). Az Arany szóhasználatával kapcsolatos ÉrtSz.-beli félreértéseket Beke József a *Családi kör* című költeményből vett példák segítségével szemlélteti: „A hét nagy kötetből álló A magyar nyelv értelmező szótára anyanyelvünk eddig elkészült legrészletesebb szótára, s ebben az egyes szavak értelmének meghatározását megfelelő irodalmi példák bizonyítják, ezek között pedig igen gyakran szerepelnek Arany verseiből vett idézetek is. A következőkben nézzük meg a *Családi kör* néhány szavának értelmezését. Már a vers

kezdetén van egy olyan szó, amelynek azzal az értelmezésével, amely a szótárban található, nem érthetünk egyet” (Beke 2017). Az idézet a *nyugalom* főnévre vonatkozik, amelynek jelentése nem a szótárban megadott ,éjjeli pihenés, alvás’, hanem a napi feladatok elvégzése után következő, de az alvást megelőző pihenés. Ilyen értelmezési problémák vetődnek fel továbbá a *kitesz* (amely a költeményben nem ,valamin kívülre helyez’, hanem ,áthelyez’), a *zörget* (amely a versben ,tárgyak egymáshoz ütésével zörgő hangot hoz létre’ nem pedig nem ,kopog’) vagy a *kinéz* (amely ebben az esetben, kimegy vhova és körülnéz’ jelentésű) igék esetében is. Ezek a megállapítások azért nagyon fontosak, mert jól mutatják, hogy sokszor még a hétköznapi jelentésűnek vélt szavak is csak alapos körültekintéssel értelmezhetők, vagyis nem csak az első olvasásra érthetetlen kifejezések okozhatnak kihívást a tanulóknak.

A továbbiakban vegyük szemügyre, hogy a szlovákiai magyar általános és középiskolai kerettantervek (ISCED2 és ISCED3) mely Arany-művek ismertetést írnak elő, illetve, hogy ezek között van-e olyan, amelynek szavai értelmezési nehézségekbe ütközhetnek. Az alapiskola 6. osztályában a nép- és műballadák ismertetése, összevetése során az egyik elemzendő mű az *V. László*, majd az év további részében a *Toldival* ismerkednek meg részletesen a diákok, a 7. osztályban pedig a romantika irodalmával összefüggésben Arany művei közül a *Szondi két apródja*, *A walesi bárdok*, a *Tengeri hántás*, a *Tetemre hívás*, valamint a *Családi kör* ismertetése kötelező. A középiskola 2. osztályában a balladák az *Ágnes asszony* és a *Hídavatás* címűekkel egészülnek ki, a költemények közül pedig 5-6 szabadon választottat kell ismertetni. Ezeken kívül érdemes még megemlíteni a középiskolai 2. osztályos nyelvtani tananyagot, amely szótárismereti részt is tartalmaz, vagyis ha a pedagógus Arany műveinek oktatásakor alkalmazza az Arany-szótárt, röviden ismerteti annak felépítését és használati módját, akkor a nyelvtani és irodalmi ismereteket sikeresen ötvözni tudja.

Mivel az Arany-szótár oktatásban való felhasználhatósága kapcsán Balázs Géza a Toldi I. énekének első, Pöltz Ádám pedig a második versszakát már elemezte (vö. Balázs 2017c és Pöltz 2017: 261), ezért ezek megismétlése itt felesleges lenne. Két dolgot azonban mindenképpen meg kell jegyezni ezzel kapcsolatban: 1. néhány éves általános iskolai tanítókodásom ideje alatt valóban szembesülnöm kellett azzal, hogy a *kopár*, *szik*, *sarj*, illetve az *ösztövé*, *kútágas*, *hórihorgas*, *gém* szavak jelentéseivel a diákok egyáltalán nincsenek tisztában,

mivel a hagyományos paraszti gazdálkodás már a falvakban sem természetes, illetve gémeskutat is csak elvétve láthat a mai kor embere; 2. Balázs Géza a *sarja* szóelőfordulást a *sarj* lexéma származékaként definiálja, pedig az AranySz. értelmezéséből egyértelműen kiderül, hogy az a *sarjú* lexémából ered:

sarj 9 fn

1 ,növény fiatal hajtása, sarjadéka'; A négy fűz elárvult sarjai tán élnek / Ma is, oltalmában fejedelmi személynek (Toldi sz. XII-104/a)

sarjú 2 fn

,valamely növény levágott tövéből újra sarjadó hajtás' De te virulj lábunk nyomán, Tetétlen! / Bársony füvet, sarjút tenyéssz a réten (A tetétleni halmon 43); Ég a napmelegtől a kopár szík sarja (Toldi I-1).

Ez a példa hasonló a fentebb említett *sugár/sudár* szavakéhoz, és jól mutatja, hogy azoknak az alakváltozatoknak a viszonyát egyáltalán nem egyszerű értelmezni, melyek összetartozása csak az etimológiai szótárak adataiból olvasható ki egyértelműen.

A továbbiakban a kötelezően tanítandó Arany-balladák közül a *Szondi két apródja* néhány olyan szavának értelmezésével foglalkozom, amelyek a fentiekhez hasonlóan gondot okozhatnak a mai diákok számára: *kelevéz*, *kopja*, *bül-bül-szavú*, *huri*, *gyaur*, *sörbet*, *kaftán*, *Rusztém*. Ezek a lexémák azért nehezen értelmezhetőek, mert a középkori hadviseléshez, a török hódoltság világához, illetve a mohamedán valláshoz kötődnek (vagyis régiesek, archaikusak), ennek ismerete pedig nemhogy a gyerekek, hanem a felnőttek körében sem általános. Az Arany-szótárban a fenti kifejezések közül mindegyiket megtaláljuk a *Rusztém* kivételével, ugyanis tulajdonnevek nem kerültek be a szóanyagba. Ezeknek a szavaknak a stílusminősítései (erről a kérdésről fentebb esett szó bővebben) azonban nem mindig teljesen következetesek, érthetőek, így kérdéseket vethetnek fel a diákokban:

kelevéz 5 fn (rég)

,dárdafele hosszú szúrófegyver' Jó kardja előtt a had rendre ledül, / Kelevéze ragyog vala balján (Szondi két a. 15); ...

A stílusminősítés ilyenén megadásából egyértelműen kiderül, hogy az a szó-cikk egészére vonatkozik.

***[bülbül-szavú] 1 mn bülbül-szavu**

(átv) ‚fülemüle-énekű’ Mért nem jön a Szondi két dalnoka, mért? / Bülbül-szavu rózsák két mennyei bokra? (Szondi két a. 3)

Mivel fentebb esett szó a különböző Arany-kiadások helyesírási kérdéseiről, ezért először is azt kell megjegyezni, hogy a *fülemüleénekű* szó a jelenleg érvényes helyesírási norma értelmében egybeírandó! Továbbá az idézetben nem a *bülbül-szavú* jelentése átvitt, hanem a metaforaé, amelyben szerepel. Az (átv) stilisztikai minősítés alkalmazása olyan esetben célszerű, mint amelyet a szótár tájékoztatójában találunk (pl. az *ablak* használata ‚rés, nyílás’ jelentésben → *ablakot nyit a fején*), vagy mint a *kaftán* szócikk:

kaftán 1 fn (rég)

(átv) ‚törököknél szokásos hosszú férfi kabát’ Szép úrfiak! A nap nyugovóra hajolt, / Immár földi vállát bíborszínű kaftán (Szondi két a. 10)

Ebben az esetben az első minősítés a szó köznapi jelentésére vonatkozik, a második pedig arra az idézetre, amelyben Aranynál metaforikus jelentésben szerepel.

kopja 37 fn (kopja 7, rég)

1 (rég) ‚lovások lándzsaszerű szúrófegyvere’ Hogy’ vagy öreg lánca? hát te gerely, kopja? / Mint pirul szegény, hogy itt a rozsdá fogja! (Toldi e. V-4) ...

*2 ‚ez mint alkalmi hossz mérték’ Nos, hogy kiraboltuk Prága jeles várát; / Mennyi özön kincs volt! csupa gránát, skárlát / Kopjával az ember singjét neki mérte (Toldi sz. V-64) ; ...

*3 ‚ez mint (színjátéki) kellék’ S vigan – kezökben kard vagy színi kopja – / Mennek Thalia bátor gyermeki (Bolond Is. II-83)

A *kopja* szócikkfejében két alakváltozat található, amelyek közül csak az egyiknél jelenik meg a (rég) stílusminősítés, annak ellenére, hogy az ÉrtSz. szerint mindkét változat régies. A lexéma első jelentése szintén megkapja ugyanezt a minősítést, pedig véleményem szerint elegendő lett volna csak egyszer jelezni a stílusértéket. A szótár szerkesztője valószínűleg azért járt el így, mert ebben a formában hangsúlyosabb, hogy a másik két jelentésben való használat csak az Arany-szövegbeli kontextushoz kötődik. A *kopja* kétféle változatával kapcsolatban Horváth Kornélia megjegyzi: „Arany finom szójátékai számos esetben a szavak *hangformai hasonlóságaira* orientálódnak, s a jelölő akusztikai-materiális oldalának figurációjával a jelentés elmozdulását és paradoxitását demonstrálják. [...] A jelentés multiplikálódása a költemény egyik leggyakoribb szavának esetében a legfeltűnőbb: a *kopja* nemcsak ‚harci fegyver‘ jelentésben figurálódik (lásd 1. versszak.: »Tetején lobogós hadi kopja«), hanem mint ‚fejfa‘, mint a sírt jelölő kereszt alternatívája is (2. vsz: »A kopja tövén, mintha volna feszület«). Továbbá öt előfordulása közül a szó két esetben nem *j*-s, hanem *i* betűs írásképpel szerepel a versben. Ha eltekintünk a költői licencia kézenfekvő magyarázatától, miszerint a szerző a ritmus tökéletessége érdekében megengedett módon változtat a szavak hangalakján és literáris jelölésén, arra a következtetésre jutunk, hogy a szövegben a latin eredetű homonima szemantikája is aktivizálódik, (...). A *kópia* szó tehát szintén előhívja a ‚pár‘, a ‚kettősség‘ költői témáját (...)” (Horváth 2009: 193–194). Az idézettel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a *kopja* szó Arany-szótárbeli értelmezései között nem jelenik meg a ‚kopjafa‘ (ebben az ÉrtSzt.-et követi), pedig a balladában egyértelműen aktualizálódik ez a jelentés is, viszont a 3. pontban olyan meghatározást találunk, amelyet véleményem szerint nem kellett volna önállóan megjeleníteni. A *kopja* ‚színjátéki kellék‘ (stílusminősítés nélkül) értelmezése olyan, mintha pl. az *autó* lexéma esetében megjelenne a ‚játékautó‘ értelmezés is: meglátásom szerint a *kopjának* akkor is az alapjelentése aktiválódik, ha játékszerként gondolunk rá. Hasonló a helyzet a *kopja* értelmezésének 3. pontjában megjelenő *kard* lexémával is, melynek 14. jelentését véleményem szerint szintén indokolatlan volt önállóan megjeleníteni, ráadásul (átv) minősítéssel, hiszen ez sem tér el az alapjelentéstől:

kard 262 fn

1 ,vágásra, szúrásra alkalmas kézfegyver'

[...]

*14 ,az Édent védő angyal fegyvere'...

Meglátásomat alátámasztandó gondoljunk csak arra, hogy pl. Szent Mihály arkangyalt minden képi ábrázoláson valódi karddal jelenítik meg!

sörbet 2 fn (serbet 1)

(rég) ,édes gyümölcsle' Jeretek velem, ottlenn áll nagy vigalom, / Odalenn vár mézizü sörbet. – [...] Serbet, füge, pálma, sok déli gyümölcs, / Mit csak terem a nagy szultán birodalma (Szondi két a. 6, 8)

Ebben a szócikkben csak egy stílusminősítés jelenik meg, de az mindkét alakváltozatra vonatkozik, vagyis célszerűbb lett volna a címszavak mellett megjeleníteni. Megjegyzendő továbbá, hogy valószínűleg a *sörbet/serbet* alakváltozatok balladabeli funkciója is hasonló, mint a *kopja/kopia* variánsoké, vagyis a kettősségre, a párosságra utalnak.

gyaur 2 mn, fn

I. mn ,nem mohamedán (személy)' Ott zöldel az ormó, fenn zöldel a hant / Zászlós kopiával a gyaur basa sírján (Szondi két a. 4)

II. fn ,nem mohamedán személy' ... kifogytok-e már / Dícséretiből az ostoba gyaurnak? (Szondi két a. 18)

Ez a szócikk stílusminősítés nélkül jelenik meg a szóanyagban, pedig ugyanannyira régies, mint az előzőek. Annak ellenére, hogy az AranySz. az ÉrtSz. értelmezéseit követi, előbbiben a *gyaur* kettős szófajú – főnév, illetve melléknév –, utóbbiban azonban csak főnévként szerepel. Az értelmezések tehát részlegesen eltérnek, de így megfelelővé válnak annak szemléltetésére, hogy a beszédben hogyan működik az alkalmi szófajváltás, illetve arra is, hogy az irodalmi és nyelvtani ismereteket a pedagógus összekapcsolhassa.

huri 1 fn

(jelzőként) ‚a mohamedánok Paradicsomának fiatal nőjéhez méltó (nyak)‘
Mért nem jön a Szondi két dalnoka, mért /.../ Hadd fűzne dalokból gyöngy-
sorba fűzért, / Odaillót egy huri nyakra! (Szondi két a. 3)

A *huri* lexéma szócikke azért érdekes, mert bár a címszó szófaja főnév, mégis (jelzőként) stílusminősítést kapott, ami a szótárban egyrészt egyáltalán nem szokványos (és tulajdonképpen nem is a szó szoros értelmében vett minősítés), másrészt pedig arra utal, hogy a *huri* az idézetben melléknévként szerepel, vagyis az előző példához hasonlóan itt is aktuális szófajváltás történik. Ezzel kapcsolatban azt is meg kell jegyezni, hogy míg a *gyaur* esetében az ÉrtSz. csak egy jelentést határoz meg az AranySz. pedig kettőt, addig itt fordított helyzettel állunk szemben. Bár bizonyára átgondolt, mégsem tartom túl szerencsésnek ennek a szócikknek a felépítését, hiszen a diákok a körülményes (ám alapos és pontos) jelentés-meghatározásból – ‚a mohamedánok Paradicsomának fiatal nőjéhez méltó (nyak)‘ – esetleg arra következtethetnek, hogy a *huri* jelentése ‚nyak‘.

A fenti szavakon kívül érdemes továbbá figyelmet fordítani a balladának azokra az alakváltozataira is, amelyek bár érthetőek, de régies alakban fordulnak elő: *ifju, kezökben, alatt, sírván, feljöve, széltül, vitt, ledül, harcola, haragunni, álla, befolyván, jertek, álgyu, dicséretiből, vevé, ragyog vala, marha, máglya, aranyt*. Ezeknek az alakoknak a kapcsán több érdekességre is fel lehet hívni a tanulók figyelmét: 1. a határozóiiigenév-képző régies változatának (-*ván*) kizárólagosságára; 2. az *ifju* összetett szó voltára (*i+fiú*), ami a mai *ifjú* változatból már nem következtethető ki; 3. bizonyos szavak jelentésváltozására (*marha, máglya*); 4. a maitól eltérő alaktani kérdésekre; 5. a ma már nem használatos múlt idejű alakok megjelenésére (*feljöve, vitt, vevé, ragyog vala*).

A jelentésváltozás természetes nyelvi folyamat, ám a szinkroniában kevésbé figyelhető meg. A *marha* szó ma már szinte csak ‚szarvasmarha‘ jelentésben él, de a balladában még a (talán már Arany korában is) régies ‚ingó vagyontárgy‘ jelentése aktiválódik. Ugyanez a helyzet a *máglya* szóval is, amelynek ‚szabályos rakás‘ jelentése ma már alig ismert: ‚*A vár piacára ezüstöt, aranyt, / Sok nagybecsü marhát máglyába kihordat*‘ (Szondi két a. 11). Ennek a sornak az értelmezése azért nagyon fontos, mert magyarázat nélkül a mai fiatalok számára azt

jelentené, hogy állatokat készülnek megégetni a vár piacán.

A maitól eltérő alaktani kérdések csoportjába több jelenség is beletartozik. Egyrészt az igék és igei személyragok magánhangzójának nyíltabb (*kezökben*) vagy zártabb (*dül, széltül*) megjelenése, másrészt a fővéviigenév-képző köznyelvben nem jelentkező hasonító hatása (*alunni*), harmadrészt pedig bizonyos morfofonetikai változást tükröző elemek megléte vagy hiánya (*álgyu, discséretiből, aranyt*). Az utolsó szó kapcsán meg kell jegyezni, hogy a költő talán szándékosan beleírta magát a műbe, mikor az *aranyat* helyett az *aranyt* szóalakat használta, de az is elképzelhető, hogy a prozódia kedvéért – amelyre mindig kínosan figyelt – hagyta ki a kötőhangot.

Az igei múltidő-rendszer megváltozása, egyszerűsödése az irodalomoktatásban is problémákat vet fel. A magyartanárnak pl. a *Huszt* tanítása során szembesülnie kell azzal, hogy a diákok nem tudják elkülöníteni egymástól a múlt, illetve jelen idejű alakokat (sokszor még egyetemi szinten sem): „Bús düledékeiden, Husztnak romvára *megállék*; / Csend vala, felleg alól szállt fel az éjjeli hold”. Több esetben logikusnak tűnő magyarázattal is szolgálnak: a *megállék* azért jelen idejű, mert csak a kötőhangzó (amelyről elvileg tudniuk kellene, hogy mindig rövid és alsó vagy középső nyelvvállású) minőségében különbözik a *megállók* alaktól. A *vala* és a *felszállt* múlt idejű alakok értelmezése nem jelent különösebb gondot a tanulók számára, azt viszont már nehezebben értik meg, hogy miért kell egy versen belül háromféle múlt időt is használni. A *Szondi két apródja* igeidő-használata még bonyolultabb, mint a *Huszté*, a következő igealakok jelennek meg benne: *feljöve, vitt, harcola, álla, vevé, ragyog vala*. Tolcsvai Nagy Gábor éppen Arany nyelvhasználata kapcsán jegyzi meg a következőket: „...a Petőfihez írt levél a tűzvész alakilag három igeidőben beszél el, méghozzá nagyjából ebben a sorrendben: alakilag jelen időben, jelentésében múltban (ez a praesens historicum), a *-t* jelet alkalmazó múlt időben (ezt egyszerű múlt időnek nevezem, ezt minden nap gyakoroljuk) és az *-ál-é* jeles múlt időben (ennek a neve elbeszélő múlt idő, (...). Aligha feltételezhetjük Aranyról, hogy esetlegesen keverte az igeidőket” (2017: 11). A *Szondi két apródjában* az igeidők transzpozíciójával nem találkozunk, megjelenik viszont benne a létigével jelölt összetett múlt idő: *ragyog vala*. A különböző múlt idejű igealakok funkciójának részletezésétől itt el kell tekintenem, viszont néhány alaktani jelenségre még szeretnék rámutatni: 1. a *feljöve*, illetve *vevé* igék ese-

tében nemcsak az időjel régies, hanem az igetővariáns is (*jöv-, vev-*); 2. a *vevé* esetében az *-é* nemcsak időjel, hanem a tárgyhatározottság kifejezője is; 3. a *vítt* alak múlt ideje nem tér el a ma használatostól, de a töve – a *vi* – igen. Ezek a jelenségek szorosan összefüggnek, de míg az első két esetben a *-v-s* tő mára kiszorult a nyelvhasználatból, addig a harmadikban éppen ez vált általánosan elterjedtté. Mivel a diákok mind alap-, mind középiskolában foglalkoznak az igetők alternációjával, ezért a ballada elemzése kapcsán újfent szintetizálhatóak az irodalmi és nyelvtani ismeretek.

5. Befejezés

Dolgozatomban áttekintettem a magyar írói szótárak sorát, illetve legfontosabb jellemzőit, valamint néhány példa segítségével szemléltettem a nemrégiben megjelent Arany-szótár oktatásbeli felhasználhatóságának lehetőségeit. Ráműtattam, hogy az írói szótárak felhasználtsága és ismertsége nagyon alacsony, pedig létrejöttük elvileg minden esetben társadalmi igényen alapul. Bár a közoktatásban kötelezően foglalkoznak a szótárírás és -használat mikéntjével, sokszor még az egyetemi hallgatók sem tudják, hogyan is közelítsenek ezekhez a forrásokhoz, ezért a tanárképzésben nagyobb hangsúlyt kellene helyezni a lexikográfiával kapcsolatos elméleti és gyakorlati ismeretek átadására és elmélyítésére.

Irodalom

Balázs Géza 2017a. Megjelent az Arany-szótár. *Új Köznevelés 2017. május, 73. évf. 5. szám.*

<http://folyoiratok.ofi.hu/uj-kozneveles/megjelent-az-arany-szotar> (letöltve 2017. 10. 10.)

Balázs Géza 2017b. Az írói szótár – a nemzet nyelvi múltjának átmentése. Beszélgetés Beke József tanár úrral, a magyar írói szótárak „csúcstartójával”. *Új Köznevelés 2017. május, 73. évf. 5. szám.* <http://folyoiratok.ofi.hu/uj-kozneveles/az-iroi-szotar-a-nemzet-nyelvi-multjanak-atmentese> (letöltve 2017. 10. 10.)

- Balázs Géza 2017c. Arany János szókincse, költői szótára. *E-nyelv Magazin* 2017/1.
<http://e-nyelvmagazin.hu/2017/02/28/arany-janos-szokincse-koltoi-szotara/> (letöltve 2017. 10. 10.)
- Beke József 2012. „Sandaló” Arany-szövegek. *Holmi* 2012 február.
<http://www.holmi.org/2012/02/beke-jozsef-%E2%80%99Esandalo%E2%80%99D-arany-szovegek> (letöltve 2017. 10. 10.)
- Beke József 2016. Arany János két versének szövegromlásai. *Magyar Nyelv* 112: 485–95.
- Beke József 2017. Arany szavainak félreértelmezése. *E-nyelv Magazin* 2017/1.
<http://e-nyelvmagazin.hu/2017/02/28/arany-szavainak-felreertelmezese/>
- Büky László 2010. Beke József szerk., Radnóti-szótár. Radnóti Miklós költői nyelvének szókészlete. *Magyar Nyelv* 106. évf. 3. szám. 372–380.
- Büky László 2017. *Beke József: Arany-szótár. Arany János költői nyelvének szókészlete I–III. Magyar Nyelvtör* 141/2: 251–258.
- Füredi Mihály 1982. Benkő László: az írói szótár. *Irodalomtörténeti Közlemények*. 86. évf. 4. füzet. 493–497.
- Füzfa Balázs 2014. Arany János, a „nyelvrontó” – avagy az elmondhatatlanság betűi. In: *Arany János, a „nyelvrontó”. Tanulmányok Arany János költészetéről*. Savaria University Press. Szombathely. 9–22.
- Horváth Kornélia 2009. A kettősség retorikája. Arany János: *Szondi két apródja*. In: *A tizenkét legszebb magyar vers 3. Szondi két apródja*. Savaria University Press. Szombathely. 189–202.
- Kálmán C. György 2006. Irodalmi szószedet – Az irodalmi szótár. *Magyar Narancs* 2006/7.
http://magyarnarancs.hu/publicisztika/irodalmi_szoszedet_-_az_irodalmi_szotar-65157# (letöltve 2017. 10. 10.)
- Kosztolányi Dezső 2004. Arany János. In: *Tükörfolyosó. Magyar írókról*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Lőrincz Julianna 2017. Szimmetrikus és aszimmetrikus jelenségek a műfordításban. In: „Érték, minőség és versenyképesség – a 21. század kihívásai” / „Hodnota, kvalita a konkurencie schopnost – výzvy 21. storočia”. A Selye János Egyetem 2017-es Nemzetközi Tudományos Konferenciájának tanulmánykötete / Zborník medzinárodnej vedeckej konferencie Univerzity J. Selyeho 2017. Selye János Egyetem, Komárom.

- Martinkó András 1975. Petőfi-szótár. *Irodalomtörténeti Közlemények*. 79. évf. 1. füzet. 94–98.
- Pölcz Ádám 2017. *Beke József: Arany-szótár. Arany János költői nyelvének szókészlete I–III. Magyar Nyelvőr* 141/2: 258–262.
- Somogyi Géza 1907. Ami még nincs, de kellene. *Magyar Nyelvőr* 46: 104–8.
- Szathmári István 2010. Radnóti-szótár. Radnóti Miklós költői nyelvének szókészlete. *Forrás* 42. évf. 2. sz. 94–95.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. A múltak átalakulása. Jelentéstani és narratív leghorgonyzó módosulások a magyar múlt időkben a 18. század után. *Magyar Nyelv* 117 évf. 1. sz. 10–26.

Írói szótárak

- [AranySz.] = Beke József 2017. *Arany-szótár. Arany János költői nyelvének szókészlete I–III. Anyanyelvápolók Szövetsége – Inter*. Budapest.
- [BalassiSz.] = Jakab László – Bölcskei András (szerk.) 2000. *Balassi-szótár*. Debreceni Egyetem. Debrecen.
- [BánkBSz.] = Beke József 1991. *Bánk bán-szótár. Katona József Bánk bán c. drámájának szókészlete*. Katona József Társaság. Kecskemét.
- [CsokSzkt.] = Jakab László – Bölcskei András (szerk.) *Csokonai-szókincstár. I. Csokonai színművei szókincsének szövegszótára és adattára*. KLTE. Debrecen. 1993; II. *Csokonai prózai műveinek szövegszótára és adattára*. Debreceni Egyetem. Debrecen. 2011.
- [JókaiSz.] = Balázs Géza – P. Eöry Vilma – Kiss Gábor – J. Soltész Katalin – T. Somogyi Magda (szerk.) é. n. [1992]. *Jókai-szótár. A–K. L–Z*. Unikornis. Budapest.
- [JuhászSz.] = Benkő László (szerk.) 1972. *Juhász Gyula költői nyelvének szótára*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- [MikesSz.] = Kiss Margit (szerk.) 2011. *Mikes-szótár*. <http://mikesszotar.iti.mta.hu/>
- [PetőfiSz.] = J. Soltész Katalin – Szabó Dénes – Wacha Imre – Gáldi László (szerk.) 1973–1987. *Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete*. I–IV. Akadémiai Kiadó. Budapest.

- [RadnótiSz.] = Beke József 2009. *Radnóti-szótár. Radnóti Miklós költői nyelvének szókészlete*. Argumentum Könyvkiadó. Budapest.
- [ToldiSz.] = Pásztor Emil 1986. *Toldi-szótár. Arany János Toldijának szókészlete*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Toldi. Költői elbeszélés*. Magyarázta Lehr Albert. Franklin-Társulat. Budapest 1880/1922.
- [ZrínyiSz.] = Beke József 2004. *Zrínyi-szótár. Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete*. Argumentum. Budapest. (Zrínyi-könyvtár V. Sorozatszerkesztő Kovács Sándor Iván.)

Egyéb szótárak

- [ÉKsz.] = Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1972. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- [ÉKsz.²] = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár. 2., bővített és átdolgozott kiadás*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Eőry Vilma (főszerk.) 2010. *Magyar értelmező szótár diákoknak*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- [ÉrtSz.] = Bárczi Géza – Országh László (főszerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- [EtSzt.] = Zaicz Gábor (főszerk.) 2006. *Etimológiai szótár*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- [EWUng.] = Benkő Loránd (főszerk.) 1993–1995. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II. + Register* 1997. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- [TESz.] = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. + Mutató* 1984. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Kerettantervek

Štátny vzdelávací program ISCED 2 – Maďarský jazyk a literatúra, 2010. http://www.statpedu.sk/files/documents/svp/2stzs/isced2/vzdelavacie_oblasti/madarsky_jazyk_literatura_isced2.pdf (letöltés ideje: 2012. 7. 8.)

Štátny vzdelávací program ISCED 3A – Maďarský jazyk a literatúra, 2011. http://www.statpedu.sk/files/documents/svp/gymnazia/vzdelavacie_oblasti/madarsky_jazyk_literatura_isced3a_titul.pdf (letöltés ideje: 2012. 7. 8.)

Zhrnutie

Po maďarsky – po Aranyovi

Zborník výskumnej skupiny Variológia z vedeckého sympózia na počesť 200. výročia narodenia Jánosa Aranya

Výskumná skupina Variológia, ktorá funguje pri Katedre maďarského jazyka a literatúry Pedagogickej fakulty Univerzity J. Selyeho v Komárne, si pripomína 200. výročie narodenia maďarského básnika Jánosa Aranya v tomto slávnostnom zborníku.

Autori zborníka sa vyjadrujú v prvom rade k jazykovým a k štylistickým osobitostiam a k modernosti diel básnika, ako aj k práci, ktorú János Arany vykonal so Sándorom Petőfim za obnovenie maďarského spisovného jazyka a štýlu.

V prvej štúdii jazykovedec Ottó Vörös píše o zachovaní tradície diela Jánosa Aranya, o súčasnom stave recepcie jeho životného diela, ale aj o jazykových zmenách, ktoré nastali v maďarčine od obdobia Aranya. Poznanie Aranyových diel bolo v minulosti súčasťou kultúrneho dedičstva, jazykovej gramotnosti, dnes je to však inak. A tak sa môžeme domnievať, že básnický jazyk Aranya patrí minulosti, hoci len rečová komunita sa vzdialila od prirodzeného živého sveta, a preto vníma tento jazyk ako archaický. Úloha zachovania aranyovskej tradície by mala byť úlohou nielen pre bádateľov, ale aj pre školské vzdelávanie v materinskom jazyku.

Druhým príspevkom zborníka je štúdia Szabolcsa Simona s názvom *Arany János és a modern magyar nemzeti nyelv. A magyar standard szerepe és a szlovákiai magyar nyelvi tervezés* (János Arany a moderný maďarský národný jazyk. Funkcia spisovnej maďarčiny a plánovanie alebo maďarského jazyka na Slovensku).

Autor príspevku sleduje rozvoj spisovnej podoby maďarského jazyka od jazykotvornej činnosti Aranya až dodnes, pričom autor charakterizuje postavenie štandardu ako jazykovej variety maďarského jazyka na Slovensku s najväčšou prestížou z hľadiska jazykovej politiky Európskej únie v teoretickom

rámci jazykového plánovania.

Tretia štúdia s názvom *Arany János, a „nyelvrontó”* (János Arany, „zničiteľ jazyka“) je prácou Balázsa Fűzfa. Autor v úvode analyzuje najnovšiu recepciu Aranya. Konštatuje, že v odbornej literatúre zaoberajúcej sa interpretáciou Aranyových diel, sa objavujú texty, ktoré v minulosti alebo vôbec neboli skúmané, alebo boli skúmané na základe svojských aspektov. V súčasnosti ide o ich výskum z nového hľadiska v teoretickom rámci „modernosti“. Balázs Fűzfa demonštruje Aranyovu recepciu v období postmodernity, pričom rozoberá detailnejšie spôsob reči v neskorých básňach (lyrika s názvom *Őszikék*).

V ďalšej štúdii Julianna Lőrincz skúma otázky prekladu archaických výrazov a folklórnych prvkov Jánosa Aranya na základe ruských a anglických textových variantov v najvýznamnejších baladách básnika. V prvej časti príspevku autorka načrtáva zápas o obnovenie spisovného jazyka v tzv. reformnom období v druhej polovici 19. storočia. Ďalej prezentuje činnosť nielen literátov, spisovateľov, ale aj autorov slovníkov, s dôrazom na slovník Dávida Baróti Szabóa. Autorka venuje osobitnú kapitolu na vyjasnenie Aranyových snáh v procese obnovenia spisovnej maďarčiny a štýlu, ďalej píše o funkciách umeleckých archaizmov, ale aj o folklórnom štýle básnika. Väčšiu časť príspevku Julianna Lőrincz venuje otázkam translitológie, rôznym prekladateľským riešeniam archaických a folklórnych jazykových prvkov. Autorka sa okrem označených tém zaoberá aj špecifickými maďarskými kultúrnymi pojmami, ktoré sa nachádzajú v ruskom preklade (prvej I.) básne Aranyovho diela *Toldi* a v baladách *V. László* a *Szondi két apródja*; tiež v ich ruskom a v anglickom preklade.

Záverečnou štúdiou zborníka je príspevok Gábora Lőrincza s názvom *Az írói szótárak hasznáról és alkalmazhatóságáról az anyanyelvoktatásban, különös tekintettel az Arany-szótárra* (O využívaní slovníkov spisovateľov vo vyučovaní materinského jazyka, s dôrazom na slovník Aranya). V úvodnej časti príspevku autor píše hlavne o slovníkoch, ktoré majú – presnejšie mali by mať – dôležitú úlohu vo vyučovaní materinského jazyka.

Väčšia časť príspevku sa zaoberá prezentovaním spisovateľovho slovníka z roku 2017 s názvom *Arany-szótár. Arany János költői nyelvének szókészlete I–III*. (Aranyov slovník. Slovná zásoba jazyka Jánosa Aranya I–III.), ktorého autorom je József Beke, a ktorý bol vydaný pri príležitosti 200. výročia narodenia básnika. József Beke narazil pri zostavovaní slovníka na rôzne ťažkosti, ako napríklad

lad na označenie nadpisov, na rôzne varianty nadpisov, na zaraďovanie slov a výrazov do štýlových vrstiev. Osobitným problémom autora bolo to, že našiel veľa slov a výrazov s odlišným pravopisom v jednotlivých textových vydaniach Aranyových diel.

Vďaka podrobnej analýze bohatej zásoby príkladov autor demonštruje využiteľnosť slovníka vo vyučovaní materinského jazyka.

Summary

Hungarian language as Arany's language

The study volume of 200th jubilee symposium related to János Arany organized by the Variology Research Group

The members of the Variology Research Group working in the Department of Hungarian Language and Literature in J. Selye University organized a symposium to commemorate the 200th birth of the Hungarian poet János Arany in 10th November 2017.

The authors of the papers discuss the linguistic, stylistic features and the modernity of János Arany's works and the work that he did for the renewal of the Hungarian literary language and style.

In the first study, named *The language of János Arany* is written by a linguist, Ottó Vörös. The author writes about the Arany's memoir in the public consciousness, about the present situation, and about the change of language. The knowledge of Arany's works was previously related to linguistic literacy, but today it is less common. We may think that the language of the Arany's poetry is abolished, but only the language community is removed from the natural living world, so it seems to be an archaic language. There is a big task not only for the researchers but also for the teachers of native language at schools to preserve the tradition of the poet.

The second paper of the volume is the work of Szabolcs Simon, named *János Arany and the modern national Hungarian language. The Hungarian standard and the Hungarian language planning in Slovakia*. The author of the study writes about the development of the Hungarian language standard from the Arany's language training activity to today's linguistic standard. He highlights the Hungarian majesty's most prestigious language version, its standard position and function in the life of Hungarians living in minority existence, with particular regard to linguistic planning.

The third paper was written by the researcher of Arany's poetry, Balázs Fűzfa, named *János Arany, the "language spoiler"*. The study introduces the readers to the latest Arany's reception. The author says that in the literature had appeared the texts of Arany in previously unexamined texts or texts which have been examined but they are now analyzed from a new perspective, involving the characterization of modernity in the reception. Balázs Fűzfa presents the Arany's reception of postmodernism, and then in more detail he discusses the manner of speaking of the "Őszikék" as verse group.

In the fourth study Julianna Lőrincz examines the translation issues of archaic and folk expressions of János Arany, she deals with his ballads translated into Russian and English. In the first part of the paper the author outlines the efforts of language reform, presenting not only the work of the writers, linguists but also the work of dictionary writers, focuses on the dictionary of Baróti Szabó Dávid. The author also writes about the language and style aspirations of the poet, followed by the essence and the function of artistic archaisms and folk expressions.

In the large part of the paper the author examines the translation of the archaic and folk-language elements and the special Hungarian cultural expressions. She also deals with various translation solutions of the Russian translation of the first part of Arany's *Toldi* and in the English and Russian variants of the ballads *László V.* and *The two pages of Szondi*.

The last study of the volume is the work of Gábor Lőrincz named *The use and applicability of the writers' dictionaries while teaching native language-concentrating on the Arany's Dictionary*. In the first part of the paper the author writes about the benefits of dictionaries, with special regard to the dictionaries of the writers. He highlights the importance of its use while teaching mother tongue.

The bulk of the study is József Beke's Arany's Dictionary. The vocabulary of János Arany's poetic language part I–III was published in 2017, to the bicentenary of the poet's birth. When József Beke's dictionary was created, he encountered a number of problems, such as keywords, title variations, and stylistic ratings. It was a special problem for the author of the dictionary to find many differently written words and phrases for each of the Arany's text editions.

The author explains with rich examples the usefulness of the dictionary when teaching Hungarian as a native language.

Univerzita J. Selyeho
Pedagogická fakulta
Bratislavská cesta 3322
SK-945 01 Komárno
www.ujs.sk

Aranyul – magyarul
A Variológiai Kutatócsoport
Arany János-szimpoziumának tanulmányai

Zostavil / Szerkesztette:

Lőrincz Julianna
Lőrincz Gábor
Simon Szabolcs

Odborní lektori / Szakmai lektorok:

Domonkosi Ágnes
Pethő József

Tlačová príprava / Nyomdai előkészítés: Attila Téglás - TAMM

Tlačiareň / Nyomda: Maps-Consulting Kft., Pécs

Počet výtlačkov / Példányszám: 100

Vydavateľ / Kiadó: Univerzita J. Selyeho, Selye János Egyetem

Rok vydania / Kiadás éve: 2018

Prvé vydanie / Első kiadás

ISBN 978-80-8122-240-5